

Саят Қамшыгер

ҰЛЫ САЛА БАТЫРЛАРЫ



Бұл кітап – бабалардың даңқты жолын арқау ете отырып,
жүрекке рух, санаға отаншылдық сәулесін құятын асыл мұра.

Саят Қамшыгер

ҰЛЫ САЛА БАТЫРЛАРЫ



Шымкент - 2025

УДК 821.512.122

ББК 84 (5Қаз)

Қ32

***Саят Қамшыгер. «Ұлы дала батырлары» - «Шың»
баспаханасы – Шымкент, 2025. – 102 бет***

ISBN 978-601-373-213-8

«Ұлы дала батырлары» жинағы – қазақ халқының жыр-дастандары мен аңыздарындағы батырлық бейнелерді ықшамдап, қара сөзбен қайта баяндаған көркем туынды. Ежелгі эпостар мен ерлік хикаялары бүгінгі жас оқырманға түсінікті тілмен жеткізіліп, батырлардың ерлігі, ептілігі, отаншылдығы, адалдығы мен әділдігі сынды ізгі қасиеттері көркемдікпен ашып көрсетіледі.

Кітап жас ұрпақты ұлттық құндылықтар рухында тәрбиелеуге, ел тарихы мен әдеби мұрасын тануға жол сілтейді. Оқу бағдарламасына қосымша көмекші құрал ретінде де қолдануға лайық бұл еңбек – тарихи сананы қалыптастыруға және патриоттық тәрбие беруге бағытталған.

УДК 821.512.122

ББК 84 (5Қаз)

ISBN 978-601-373-213-8

**© Саят Қамшыгер
© «Шың» баспаханасы**



Алғысөз

Ардақты оқырман! Қолыңыздағы кітап арқылы Ұлы даланың батырларымен таныса аласыздар. Ауыздан-ауызға тарап, ғасырлар бойы халық жадында, жүрегінде сақталған батырлар жыры кейіннен қағаз бетіне түсті. Ол жырлардың тіпті бірнеше нұсқалары бар. М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты осы бай мұраның бәрін жинақтап, «Бабалар сөзі» сериясымен 100 томдық кітап шығарғаны еліміз үшін үлкен жаңалық екені рас.

Бұл кітапты жазу барысында осы 100 томдықтың батырлар жыры мен тарихи жырларға байланысты томдары мен көп кітаптарды оқып, іздендік. Батырлар жырындағы әр батырды суреттеген, жырлаған түрлі нұсқаның біреуін ғана таңдап алдық. Жаңа заманға сай, қарапайым, түсінікті тілмен сол жырдың оқиғаларын қысқаша жазып шықтық.

Кітапқа батырлар жырынан 20 батыр, тарихи жырлардан 10 батыр енгізілді. «Отанды сүю отбасынан басталады», «Отан үшін күрес – Ерге тиген үлес», «Өсер елдің баласы бірін-бірі батыр дер» деген сияқты мақал-мәтелдер көп. Елге пайдалы болуымыз үшін осы батырлардың оқиғаларын, шайқастардағы жеңістерін оқығанымыз абзал. Рухымызды биіктетіп, еңсемізді тіктейтін ұлтжандылық, отансүйгіштік сезімдерімізді арттыру үшін батырлардың орны айрықша.

Жерін, елін, атамекенін қорғаған батыр бабаларымыздың ерлікке толы жорықтары, күш-қайраты, намыс пен жігері, ары, адалдығы, әділдік үшін күресі бүгінгі ұрпаққа өнеге.

Бұл кітаптағы оқиғалар елге қорған болуға, әлсіздер мен зәбір көрген адамдарды қорғауға үйретеді. Қиындықтарға қарсы тұрып, күресуді, төзімді, табанды болуды да осы кітаптан, ғибратқа толы батырлардың



өмірінен үйренуге болады. Сергек жүріп, салауатты, мықты, рухты, күшті болу үшін де батырлар жайлы кітапты оқу керек. Қазақтың батыр халық екенін осы батырлар жыры мен тарихи жырларға негізделген 30 батырдың қысқа әңгімелерінен біліп, бағамдай аласыздар.

Еліміздің дамуына, Тәуелсіздігіміздің баянды, мәңгі болуына үлес қосатын сіздерсіздер, оқырман! Осы жолда батыр бабалардың рухын, айбынын, ерлігін біз де жалғай білуіміз керек. Бабалардан келген ұлттық рух пен батырлық, ерлік, батылдық, отансүйгіштік бізбен шектеліп қалмай, бізден кейінгі соңымыздан ерер ұлдарымызға, немере-шөбере, ұрпағымызға да жетуі тиіс. Батырлар жырын, тарихи жырларды оқитын рухты ұрпақ тәрбиелеу үшін оларға қазақтың арыстан жүректі, бөрі текті батырларын үлгі-өнеге ете білуіміз керек.

Қазіргі балалар өзін Өрмекші-адам, Бэтмэн, Халк, Капитан Америка, Супермэн, Тор, Темір-адамдарға емес, Алпамыс, Қобыланды, Ер Тарғын, Қамбар, Бөгенбай, Қабанбай, Райымбек, Жанқожа батырларға ұқсатса. Айбынды батыр бабаларымыздай намысты ерлер көп болсын! Қазақ – батыр халық. Әрқайсымыз бейбіт күннің бір-бір батыры болайық. Төл тарихымызды, ана тілімізді, ұлттық рухымызды қадірлеп, сақтап, сол үшін күресіп, қорғай білген жан мен үшін бүгінгі заманның батыры!

Саят Қамшыгер, Халықаралық Алаш әдеби сыйлығының лауреаты, «Серпер» сыйлығының лауреаты, ҚР Ақпарат саласының үздігі, ҚР Мәдениет саласының үздігі, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі



Алпамыс батыр

Бұрынғы өткен заманда Жиделі Байсын деген елде атақты Байбөрі, Байсары атты екі бай өмір сүрген екен. Екеуі бір-бірімен дос болыпты. Екі бай бір-бірімен одан да жақын болу үшін құдаласуды мақсат етіпті. Бір Хақтан жалбарынып бала тілеген екен. Егер біреуінде ұл, бірінде қыз туатын болса құда боламыз деп ниеттеніп, серттесіпті.

Күндердің күнінде Байбөрінің әйелі бір ұл, бір қыз туады. Ұлының атын Алпамыс, қызының атын Қарлығаш деп қойыпты. Байсары бай қызды болып, атын Гүлбаршын деп қояды.

Екі бай бір көкпарда бір-бірімен келіспей қалған екен. Байсары сол ренжігеннен отбасымен алты айшылық, қырық күншілік жерге – Тайша ханның еліне көшіп кетсе керек. Ол кезде Гүлбаршын қызы 7 жаста еді.

Ай артынан ай, жыл артынан жыл жылжып, 7 жыл өтіпті. Гүлбаршын 14 жасқа келеді. Сұлу болып бой жеткен Гүлбаршын аруды қалмақтың Тайша ханы алғысы келіпті. Қаланың әкімі Қаражан батырдың да Гүлбаршыннан ойы бар екен. Сөйтіп екеуі Гүлбаршын үшін таласып, соғысады.

Одан хабары жоқ Алпамыс Байшұбар деген жүйрік атымен Гүлбаршын қалыңдығын артынан іздеп шыққан еді. Ұзақ уақыт жол жүрген Алпамыстың алдынан



Қаражан батыр шығады.

– Кімсің, қайдан жүрген жансың? – дейді ол Алпамысқа.

– Байсынның көлінен келдім, есімім – Алпамыс, әкемнің аты – Байбөрі. Жеті жасымда молдада оқуда жүргенімде атастырған қызым Гүлбаршын осы жаққа кеткен. Енді міне, 7 жылдан соң азамат болып, соңынан іздеп шықтым, – деп жайын айтады.

– Онда кері бұрылып, еліңе қайта бер, Гүлбаршынды бұл жақтан қайтара алмайсың, – дейді Қаражан.

Алпамыс сонда ашуланады. Екеуі белдесіп, күресе кетеді. Қаражан қандай әдіс-тәсіл қолданса да Алпамысты тіпті орнынан да қозғалта алмапты. Алпамыс болса Қаражанды көтеріп алып жерге бірақ алып ұрады. Қаражан жеңілгенін мойындап, орнынан көтерілген екен.

Ақыры Алпамыс пен Қаражан дос болады. «Ер шекіспей, бекіспейді» деген осы да.

Қаражан Алпамыс батырдың Байшұбарына мініп соңынан іздеуші келгенін айтуға сүйіншілеп Гүлбаршынға барыпты. Гүлбаршын сонда:

– Жиырма күндік жерден менен үміті бар жігіттермен жарыссын, кімнің аты бірінші келсе, соған тұрмысқа шығайын. Әйтпесе мені қалмақтар оңайшылықпен бермейді. Соғыс болса талай ер мерт болар. Алпамыстың Байшұбары бірінші болып келер деп сенем, – дейді.

– Жарайды, Алпамысқа сәлеміңді жеткізейін, – деп Қаражан Алпамысқа қарай қайта аттаныпты.

Айтулы күн келгенде, бәйге басталарда Алпамыс пен Қаражан Байшұбарға мініп шабатын бала таппай қиналады. Ақыры Байшұбармен Қаражан шабатын болыпты.

Жиырма күндік жерге жетіп, қайтадан бері қарай аттардың шабатын кезі келеді. Сонда Байшұбар құстай ұшады, дариядай тасиды. Қаражан қамшы басқан сайын тұяғы қызып шаба түседі.

491 аттың ішінен бәйгеден бірінші болып Байшұбар озып келіпті.

Гүлбаршынды Алпамыспен бірге еліне жібергісі келмеген қалмақтар не істерін білмейді. Уәзірлері Тайша ханды:



– Алпамысқа енді менің палуандарыммен күрес, күшті екенінді дәлелдеп, жеңіп шықсаң еліңе кете бер, кедергі болмаймын деңіз, – деп азғырады.

Тайша хан Алпамыс батырды ордасына шақыртады.

– Гүлбаршынды еліңе әкетесің бе, әлде менің палуандарыммен күресіп көрсең қалай болады? – дейді.

– Палуандарыңмен кезек-кезек күрессем, күресейін, – депті ештеңеден тайынбайтын жаужүрек батыр Алпамыс.

Құдайға сыйынып, ішінен барлық білетін дұғасын айтқан Алпамыс ханның ең таңдаулы он палуанын жеңеді. Енді оған қарсы келер палуан болмай қалады.

Сыртқа шықса қалмақтар Байшұбарды қалай өлтіру керек екенін ақылдасып тұр екен. Байшұбар алдына келгенін тістеп, артына келгенін теуіп ешкімді жақындатпапты. Алпамыс батырдың ашуы келіп, қылышына қолы қайта-қайта бара берген. Алдымен өздері бірінші шабуылдасын деп сабырға шақырады өзін.

Сол кезде Тайша ханның бас уәзірі Көкеман Алпамыстың ту сыртынан мылтық атты. Оқ батырға тимей қалады.

Алпамыс атына қарғып мініп, қылышын қынынан суырып, қалмақтарды тым-тырақай қуған екен. Қалмақтарды жеңген Алпамыс Гүлбаршынның үйіне досы Қаражан батырмен бірге барады.

Көкеманның бұл қырғынға себеп болғанын білген Тайша хан оның жазасын беріпті.

Алпамыс батыр бәйгеден атын оздырып, Тайша ханның барлық палуандарын жеңіп, зұлым дұшпандарды соғысып жеңіп, тоқсан нарға тиелген жасауымен Гүлбаршынды алып еліне қайтқан екен. Гүлбаршын сұлудың әкесі Байсары мен анасы Алтыншаш оларға ақ баталарын беріп шығарып салыпты.

Олар Жиделі Байсын жеріне, Қоңырат еліне алты ай жол жүріп, аман-есен жетті. Алпамыс ата-анасымен, ағайын, туған-туыстарымен, жақындарымен қайта қауышыпты.

Алпамыс батыр мен Гүлбаршын сұлу отыз күн ойынын, қырық күн тойын жасапты. Ел-жұрт оларға ақ баталарын берген екен.



Бұрынғы заманда Аңшыбай деген бала болыпты. Үш жасында шешесінен айырылады. Төрт жасында әкесі қайтыс болған екен. Балалар оны ауылға келтірмей, далаға қуа береді. Аңшыбай сонда ағаштан садақ иіп жасап, қамыстан оқ дайындап, далада құс атып күн көріп жүре беріпті. Атып алған үйрек, шіл, қырғауылдарын отқа көміп пісіріп жеп өмір сүрген екен. Алты жыл өтіпті солай.

Аңшыбай ержүрек, батыл, қайратты, жүректі, жігерлі болып өседі. Он жасқа келгенінде күші толысыпты. Елді қайта-қайта шауып күн көрсетпейтін қалмаққа қарсы аттаныпты.

Жолда жортып бара жатқанында қалмақтың Орақшы батыры бастаған қырық әскерге жолығып қалады.

— Жолдассыз, жалғыз жүрген қандай жансың? Кімсің?

— Есімім — Аңшыбай. Дінім — ислам. Қалмақпен соғысуға келе жатқан бетім. Өзің кім боласың?

— Орақшы деген қалмақтың батырымын. Мен тұрғанда халқыма шабуыл жасай алмайсың, — дейді қалмақ батыры.

Сөйтіп Аңшыбайға ұмтылыпты. Екеуі жекпе-жекте бірін-бірі ұзақ ала алмайды. Ақыры соңында Аңшыбай батырдың садақпен атқан оғы Орақшының сауытын бұзып өтіп, мерт қылады.

Қырық қалмақ Аңшыбайдың айбынынан қаймығып қашыпты. Олардың соңынан Қара атына мінген Аңшыбай



қуа жүріп соғысады. Сол қуғаннан қуа отырып қалмақтың қалаларын, ордасын алып, жауды жеңген екен. Жаудан кек алып, бәрін мұсылман етіп, көнбегенін өзімен бірге елге алып келеді.

Төрт ай дегенде еліне оралса халықтың үрейленіп өмір сүріп жүргенін бірден байқапты. Неге үрейленуде? Сөйтсе ойраттың ханы Ағырабат дегеннен осында жорыққа аттанатыны туралы хабар келген екен.

Толқыған көлдерді, жап-жасыл белдерді жау қолына қалай бермек?! Аңшыбай енді Ағырабаттың еліне өзі шабады. Елді қорғаудың ең керемет әдісі – жаудың өзін шабуылдау. Аңшыбай Қара атына қамшы салады. Қара аты құлаштап шауыпты. Тасыған судай болады. Терең жыралардан қарғып өтіп, алға секіріп отырып үш айлық жерге тоғыз күнде жетіпті.

Аңшыбайдың келгенін көрген қарауылдар ханға хабар береді. Сонда хан:

– Бізге тең келер күш жоқ. Қандай жан ол өзі? Біздің мықты әскерімізден қорықпай жалғыз өзі шауып келген бе?! – дейді ашуланып.

Аңшыбайды көре салысымен айбаттанған хан:

– Адам деген өзінің шамасын білуі керек қой. Біз байтақ даланы кеңінен қоныстанған өсіп-өнген елміз. Жерімде айдын шалқар көлдер де бар, жап-жасыл белдер де баршылық. Шұман деген судың бойында жылдар бойы жүрген ойрат деген халқым бар. Жап-жас бала екенсің. Бекер өлетін болдың ғой енді, – депті.

– Ноғайлы деген елден келген Аңшыбай деген мен болам. Елімді, жерімді жылда шауып, өктемдік көрсетіп жүрсіңдер. Өзім жалғыз-ақ бәріңді жеңуге келдім. Екінші рет бізге шабуылдамайтындай, бастарыңды көтере алмайтындай етуге келдім.

– Астыңдағы Қара атты, беліндегі қылышыңды маған тапсыр. Өз еркіңмен тапсырмасаң бұл жерде бекер өлесің, бала. Аңшыбай дегенді бұрын естіп көрмегем.

– Ағырабат хан, бұл жерде бекер сөйлей бермей, менімен жекпе-жекке шық ерлерше. Аңшыбайды сонда танысың, – дейді жас батыр.



Екеуі жекпе-жекке шығады. Аңшыбай садағын қолына алып, он екі тұтам оғымен ханды бірден атып құлатады. Ағырабат құлап түсіп жан тапсырған соң оның әскері шарасыздықтан қаша жөнелген екен. Аңшыбай оларды қуып жүріп соғысады.

Қашқан ойраттың әскері бір уақытта «біз мұсылман болайық, бізді өлтіре гөрме» деп өтінеді. Аңшыбай оларға енді тиіспей, бүкіл қала халқының мұсылман болуына себепші болыпты. Мешіттер салғызады халыққа арнап.

Енді садағын асынып, найзасын қолға алып тағы да жолға шығыпты. Қара аты шапқанда тұяғы түскен жер ойылып қалып отырады. Атының екпіні қамал бұзардай.

Аңшыбайдың алдынан жоңғардың батыры Ақорал кезігіпті енді.

– Кім боласың? Жалғыз жортып жүрген кімсің? Өліп қаласың қазір. Артқа қайт.

– Іздегенім сендей жоңғар, жаумен соғысуға келген батыр Аңшыбаймын. Мені жалғыз деп ойлама, бәріңді қырап қайратым бар.

Сонда ашуланып, Аңшыбайға ұмтылған Ақорал оған садақпен бірінен соң бірін, үш оқ атады. Ол оқтары Аңшыбайға дарымайды. Атын тебініп қалып енді екеуі бір-біріне жақындады. Ат үстінде қылыштасты. Одан жерге түсіп тағы шайқасты. Бірін-бірі ала алмай үш күн айқасыпты. Бір уақытта Аңшыбай басым түседі. Сонда жоңғардың батыры:

– Аңшыбай, мен жеңілдім. Күшім қалмады. Келуімді күтіп отырған жалғыз анам бар. Соған тірі жетуім керек. Жанымды қалдыра гөр. Қажырлы қайратыңа көзім жетті. Енді мен саған өмір бойы адал дос болайын, – дейді.

– Баста еліңе қарай онда, – депті. Ақорал батырдың достық ниетін Аңшыбай қабыл алған екен.

Елі үшін туған Аңшыбай солайша жоңғардың бәрін жеңіп, өзіне көп дос тауыпты. Өз еліне жеңіспен оралған Аңшыбай ұзақ жылдар бойы елге қорған болады.



Ұлы далада өмір сүрген батырлардың тағы бірі – Бөген батыр. Ол жайлы халық аузында жыр қалған. Енді Бөген батыр жайлы біле отырайық, достар.

Баяғыда Жанай деген кісі болыпты. Шашы ағарып, алпысқа келгенше ол да бір перзент көре алмапты. Күні-түні өзінің ұрпақсыз өтіп бара жатқанын ойлап өкінеді екен.

Бірде алдынан әулие шығыпты. –

– Бір перзентке зармын. Осылай өмірім өтетін болды, – деп мұң шағыпты оған Жанай.

– Үйіңізге барған соң қойдан ең таңдаулы қошқарды, түйеден ең таңдаулы бураны Алла жолында құрбандыққа шалыңыз. «Ел тілеуі – көл» деген, халықты жинап ас беріп, батасын алыңыз, Алладан шын жалбарынып дұға етіп перзент сұраңыз, – деп әулие ғайып болады.

Жанай қарт үйіне бара салысымен қошқары мен бурасын құрбандыққа шалып, елді жинап ас береді. Ақсақалдар, аузы дуалы абыздар Жанайға бата береді:

– Атса мылтық өтпейтін,
Шапса қылыш кеспейтін,
Суға салса батпайтын,
Отқа салса күймейтін,
Құдай күші болмаса,



Адам күші жетпейтін,
Ұлды берсін бір Аллам!

Тоғыз ай, тоғыз күннен соң Жанайдың әйелі шекесі торсықтай ұл туады. Омырауы есіктей, балтырлары бесіктей, кеудесінен басы зор, кірпігінен қасы зор бала екен. Ұлдың атын Бөген деп қойыпты.

Бөген бір жасқа келгенде естияр, екі жаста елге елеулі болады. Үш жасында белдеуге ат байлап, төрт жасында елге төредей болған екен деседі. Бес жасында қолына қару-жарақ алады. Денесін күш кернеп, ел тыныштығын күзетер ерге айналыпты. Асық ойнаса барлық баланы ұтып алар мерген болып өсіпті.

Бір күні асықтан ұтыла берген қырық бала жиналып Бөгенге қастық ойлайды. Жанаймен қастасқан Ақшаханның қойшысы Жантекейге барыпты жиналып.

– Өзің батыр, өзің күштісің. Бөген біздің асығымызды ұтып алып, күн берер емес. Сенің қолыңнан келеді, сол баланы өлтір. Сонда сенімен өмірлік дос боламыз, – депті шуылдасқан қырық бала.

Жантекей балалардың сөзіне желігіп, Бөгенге барады.

- Ассалаумағалейкүм, Жантекей аға.
- Уағалейкүмассалам.
- Аға, асық ойнайық па?
- Ойнасақ ойнайық, – дейді Жантекей.

Екеуі «Тұрған алды» деген асық ойынын ойнапты. Жантекейде қырын майдалап егеп қойған киіктің асығы бар екен. Асығы қайта-қайта алшысынан тұрып, Бөгеннің барлық асығын ұтып алыпты.

- Асық асық алдырар,
Ұтылып қалған баланың

Екі көзі жаудырар, – деп Бөгенді мазақтап кетеді Жантекей.

Бөген үйіне бара сала Тайшұбарына жайдақ мініп, Жантекейдің соңынан шауып барыпты.

– Ағатай, кеткенде келемеж етіп кеттіңіз. Оныңыз дұрыс емес. Біздің үйге жүріңіз, менімен дос болып, үйден



самауырдан шай ішіңіз. Алтын сақамды өзіме қайтарып беріңізші, – дейді.

Жантекей оның сөзін елемей алға жүре береді мысқылдап.

– Айналайын, ағаке! Менімен дос болыңыз, төрт түлік малымның бір бөлігін алыңыз, алтын сақамды қайтарып беріңіз, – деп тағы өтінеді Бөген.

Сонда Жантекей:

– Кет дегенде ит те кетеді, былай тұр жолымнан, – деп қолындағы ауыр таяқпен Тайшұбарын ұрып қалғанда Бөгеннің аты омақаса құлайды екен.

Жантекейдің оған алтын сақасын қайтарып бермейтінін білген соң, астындағы атын ұрып құлатқанына ашуы келген Бөген оның жағасынан алады. Алып ұрып құлатып, кеудесіне мінеді. Қалтасындағы алтын сақасын тартып алыпты.

Орнынан тұрып, шаңын қағып жатып Жантекей:

– Айналайын, Бөген. Батыр боп туған екенсің. Осыдан он екі айлық жерде, қызылбастардың жұртында Қараман деген хан бар. Сол ханның жалғыз қызы бар. Саған нағыз жар болар ақылды ару. Оймақ ауыз, ақ маңдай, екі беті мақпалдай сол қыз саған жар болуға лайықты. Соны іздеп бар, – дейді.

Бөген үйіне бара салысымен Тайшұбарын ерттеп, сауытын киіп, қолына қару-жарағын алып жолға шығып кетеді. Бөгеннің кетіп бара жатқанын көрген анасы соңынан жүгіріп шығыпты.

– Айналайын, ұлым. Бізге айтпастан қайда кеттің? – деп сұрапты.

Бөген анасына ештеңе айтқысы келмейді. Бірақ көңілі ояу, жүрегі сезімтал анасы оны біліп қояды.

– Қиғаштың қызыл тауына, қызылбастардың еліне Жантекей сені әдейі жіберіп тұр. Қызылбастар өте көп халық. Қараман деген ханы жалғыз қызын бермейді, тартып алуға сенің шамаң жетпейді, әлі баласың. Бұл сапарға шықпай-ақ қойсаң, – дейді шешесі.



– Шеше, уайымдама. Құдайға сыйынып, амандығымды тіле. Бұйырса аман-есен келем, алаңдама. Маған ақ батаңды бер, – деп Бөген алақанын жаяды.

Анасы ақ батасын беріп, Құдайдан ұлының аман-есен барып келуін сұрайды. Тайшұбар атпен де адам сияқты сөйлесіп:

– Бөгенге адал серік бол. Құлын кезіңнен ерекше қарап, баққан ем. Дұшпанға қалдырмай, баламды үйге аман-сау ала кел. Ұлыма сенімді серік бол, – депті.

Анасының ақ батасын алған Бөген батыр алға тайсалмай қозғалады. Тайшұбарға да қанат біткендей. Аспандағы ұшқан құстардан қалыспай, ор киіктей секіріп, ойнақтайды. Шаңды шаңға қосып шабады. Сауыры қара қазандай, суда жүзген сазандай Тайшұбар ұзақ жолды қысқа уақытта шауып өтіп келе жатады.

Алты айлық дарияны көргенде Тайшұбар тұрып қалыпты. Тайшұбарға сонда тіл біткен екен.

– Менің ауыздығымды ал, ер-тоқымымды үстімнен сыпыр. Аунап-қунап, еркін жайылып күш жинап алайын. Содан соң алты айлық дарияны алты күнде жүзіп өтерміз, – дейді.

Бөген Тайшұбардың дегенін істейді. Өзі де демалып, ұйқысын қандырып, тынығыпты. Бірнеше күннен соң Тайшұбар жолға дайын екенін білдіреді. Дарияға түсіп, бес жарым күн бойы жүзеді. Бір кезде Тайшұбардың аяғынан әл кетіп, мойнынан жал кетіп суға ағып кете бастайды. Сол кезде Бөген Аллаға жалбарынады:

– Құдайым, сақтай гөр! Өке-шешемнің жалғыз перзенті едім. Соғысып жеңетін жау емес, суға не амал қылайын? Жәрдем бере гөр бізге! Арманыма жеткізші!

Сол кезде Жаратқан қолдап, Тайшұбар аты қайта түзеліп, бойына қуаты қайта келіпті. Көзді ашып-жұмғанша судың шетіне шыққан екен. Судан шаршап шыққан Бөген жағаға шыға салысымен ұйықтап қалыпты.

Ол жер Қараман ханның қызы Ақборықтың қырық құрбысымен шомылатын жері екен дейді. Он төрт



жастағы сұлу Ақборық Бөгеннің ұйықтап жатқан жерінен түсіпті. Батырды оятқанда Бөген оған ғашық болып қалады. Қыз да оны ұнатыпты.

– Жанайдың ұлы Бөген келе жатыр дегенге алдыңнан шығуға он екі патша бас болып, көп әскермен алдыңнан шығуға аттанды. Сені көрсе өлтірмей қоймайды. Қараман ханның бір батырында қос қара ат бар. Соларды алып кел осы араға. Қашып кетейік. Ол екі ат бізді дариядан қарғып өткізеді, – дейді Ақборық. Екеуі сөз байласып, дарияның жағасында қайта кездесетін болады.

Бөген жаудан екі қара атты алып келгенше төрт күн өткен екен. Ақборық бір күн бұрын дарияның жағасына ерте келіпті. Бірақ Қарасүймен деген басқа бір батыр қараңғыда оны қолға түсіріп, Ақборық аруды зынданға апарып салады.

Бөген батыр одан хабары жоқ, алдандым деп ойлап, қалаға атойлап шауыпты. Қалада ешқандай әскер жоқ, тек бала-шаға, қарттар ғана қалған. Ақборықты таппайды. Енді Бөген батыр он екі патша бастап алып шыққан әскерге қарсы аттанады. Ақборықты тауып бер деп соларға айтайын деп шешеді.

Тайшұбар екі күндік жерге жарты күнде шауып жетіпті деседі. Тайшұбармен жердің апшысын қуырып жеткен Бөген батырдан қалың әскер қорқып қашқан екен. Қараман ханның жанында ең сенімді жүз сарбазы ғана қалыпты.

Бөген батыр шауып келіп Қараман ханның жасын сыйлап, әуелі амандасады.

– Кімсің? Қайдан келесің? Тек шыныңды айт, – дейді қабағы қатыңқы Қараман.

– Жанайдың жалғыз ұлы – Бөгенмін. Қараманның жалғыз қызы Ақборықты көріп, танысайын деп келе жатқан жайым бар, – деп жауап береді батыр.

Сонда Қараман ашуланып, жекпе-жекке шақырады Бөгенді. Әуелі Қараман садағын алып, жебемен атады Бөген батырды. Оқ сауыттың сегізінен өтіп,



тоғызыншысынан өтпей қалады. Екеуі енді найзамен шаншысады. Бір-бірін ала алмаған соң қылыштасады. Содан соң айбалтаға, шоқпарға кезек келіпті. Ақыры соңында аттан екеуі де түсіп, алысады, күреседі. Бөген шаршай бастағанда Құдайға қайта жалбарынады. Жаратқан жар болып, Бөген батыр Қараманды жеңді-ау әйтеуір!

Қараман қорқып қалтырап тұрған жау әскеріне: «Ақборықты табыңдар!» – дейді. Іздеп таба алмаған әскердің бәрін қырады. Бөген батыр Ақборықты әбден іздеп шаршайды. Тайшұбар аты болдырып, шөлде жығылыпты. Бөген оны арқалап алып жүре береді.

Қарасүймен Ақборықты күндердің бір күні зынданнан шығарыпты. Ақборықты өзенге жуынуға жібереді. Өзен жағасындағы бір құстан Ақборық Бөгенге мән-жайды айтып хат жолдапты. Құс оны Бөген батырға жеткізген екен.

Бөген Тайшұбарымен шөлден аман-есен құтылып, атын оттатып, суға қандырып, жолға дайындайды. Өзі де азықтанып әл жинапты. Қалыптарына келген соң Ақборыққа аттанады. Қара ниетті Қарасүйменді жеңіп, Ақборықты босатады.

Бөген батыр Ақборықты алып өз еліне аман-есен жетіпті. Өке-шешесі олардың келгеніне қуанып той жасаған екен. Барлығы бақытты күндерде ұзақ өмір сүріпті.



Бұрынғы өткен заманда ақылды, кемеңгер бай болған екен. Бір перзентке зар болыпты.

Күндердің күнінде әйелі ұл табады. Бірақ әйел ұшты-күйлі жоқ болып кетіпті. Бай баланы бір ата мен әжеге қарай тұруға қалдырып, жоғалған әйелінің соңынан іздеуге кеткен екен.

Ол ата мен әже өте мейірімді болыпты. Баланы жақсылап өсіріп, тәрбиелей бастайды. Әкесінен берілген ақыл мен кемеңгерлік баланың бойында да көрініс тауыпты деседі. Ол баланың есімі Едіге болыпты.

Бірнеше жыл солай өте шығады. Бала жастайынан қой жаяды. Малға жақсы қарапты. Едіге болмысы ерекше, ақылды, қиналған кезде тез жол тауып кететін тапқыр, алғыр, зерек болып өседі.

Бір күні Едіге қой жайып жүргенде оған екі адам келеді. Екеуі де бір түйеге «менікі» деп таласып, төрелігін кімнен сұрарын білмей келе жатқан екен. Алдарынан Құдайдың өзі жолықтырған шығар деген үмітпен осы қойшы балаға жүгінеді.

– Мына түйе менікі еді, бота кезінде жоғалтып алған болатынмын, – дейді біріншісі.

– Бұл түйе менікі, бұрын жоғалтып алған мен едім, –



дейді екіншісі де.

Осындай кезде кімдікі дұрыс? Не істеу керек?

Сонда Едіге:

– Осы түйенің енесі бар ма? – деп сұраса, екеуі де бар екенін айтса керек.

– Екеуің де осы түйенің енесін алып келіңдер, содан соң білеміз ботаның кімдікі екенін, – дейді сенімді түрде.

Екі адам да ботаның енесі мынау деп бір-бір түйені алып келген екен. Қойшы бала екі адам таласып тұрған түйенің ащы даусын шығарардай қылбұрау бұрайды. Сол кезде біреуінің түйесі боздап келіп жаңағы үні шығып қиналған төліне жетіп келіпті. Боздап келген түйенің иесіне Едіге:

– Мына түйе сіздікі екен, – деп нақ өз иесіне қайтарады. Өтірік таласып, дауласқан екіншісі үндемей қала беріпті.

Түйесі табылған әлгі адам өз еліне – ноғайлы еліне келген соң халыққа Едігенің әділетті шешім шығарғанын жырдай етіп баяндапты. Сол елдің ханы – Тоқтамысқа келіп жаңағы адам көрген-білгенін айтады:

– Хан ием, сіздің балаңыз жоқ қой, мен сізге бала боларлық керемет зерек, алғыр бала тауып келдім. Бір ата мен әженің қолында өсіп, мал бағып жүрген бала екен. Өзінің әке-шешесі жоқ, ал анау ата-әжесі өзінің ата-әжесі емес көрінеді. Ақыл-ойы керемет жетілген бұл әділетті бала сізге бала болса болады екен.

Хан жарлық беріп әлгі баланы өзіне алдырады. Сөйлесіп көреді, бірнеше сұрақ қояды. Бала өзіне қатты ұнайды. Ақыры той жасап, халықтың алдында баланы оң тізесіне отырғызып, балам деп жариялапты.

Сөйтіп тағы бірнеше жыл өткен екен. Едіге енді тағы өсіп, ақылы одан сайын кемелдене түседі.

Бір күні Тоқтамыс ханға бір қыз келіп, жағдайын баяндайды.

– Маған бұзықтық жасап, бір жігіт алтын жүзігімді



тартып алып кетті, жазасын берсеңіз, – деп мұңын шағыпты.

Хан әлгі жігітті алдына алдыртады. Ол жігіт бірден ханға бас ұрып:

– Мен бұл қызға ештеңе істеген жоқпын, алтын жүзігін тартып алған жоқ едім. Алланың алдында ант етейін, хан ием, – дейді ақталып.

Хан кімдікі жөн екенін білмей қиналғанда Едіге:

– Мен көмектесем бола ма? – деп рұқсат сұраған екен.

Хан қуана келісім береді. Едіге бір тақияны қыздың қолына ұстатыпты. Ол қызға:

– Мына тақияны қазір жігіт тартып алуға тырысады, сен оны жігітке бермеуге тырыс, – депті.

Жігітті алып кеп:

– Қыздан тақияны тартып алуың керек, – дейді.

Сөйтіп жігіт қыздың қолындағы тақияны қанша талпынса да тартып ала алмаған екен.

Сонда Едіге:

– Бұл қыз мына жігітке бекер жала жабуда. Жігіт қыздың алтын жүзігін тартып алған болма, мына тақияны да тартып алар еді. Тартып ала алмады тақияны. Қыз өтірік айтады, жігіт кінәлі емес, – деп жігітті босатып қоя беріпті.

Ер Едігенің әділдігі ел-жұртқа жайылады. Бір күні ханға екі әйел келіпті. Екеуі де бір балаға таласыпты.

– Бала менікі, ешкімге бермеймін, – дейді біріншісі. Екіншісі оған қарсы:

– Бұл бала менің балам, – дейді жыламсырап.

Кімдікі жөн екенін қалай анықтауды білмеген Тоқтамыс хан үш күн, үш түн ойланады. Не істеу керек екенін білмей шақшадай басы шарадай болыпты.

Осы кезде де ханға Едіге ақыл айтып жәрдемдескен екен:

– Хан иеміз, бұл екі әйелді бір балаға таластырып



қойғанша былай істеңіз. Баланың екі қолын екі әйелге ұстатып қойып тұра ортасынан бөліп беріңіз.

Едігенің айтқаны бойынша баланы екі әйелге ұстатып қойып, хан қылышын қолына алғанда бір әел кемсеңдеп жылап:

– Шаппай-ақ қойыңыз, тақсыр. Мына әйел-ақ ала берсін. Аман-есен жүрсе болды, – дейді қинала.

Екінші әйел:

– Шапсаңыз шабыңыз, – деп қасарысып тұрады. Сонда Едіге:

– Хан ием, енді белгілі болды, мына әйел баланың нағыз анасы екен, – деп жылаған, «балам тірі жүре берсін, шаппаңыз» деген анаға баласын бергізген екен.

Осындай дана болып өскен Едігені бірде Тоқтамыс ханның әйелі Данабике қызғанады. Өтірік айтып ханды Едігеге айдап салыпты. Оларға ренжіген Едіге Сарыазбан деген жүйрік атына мініп, ол елден кетіп қалыпты.

Сол кезде данагөй ақсақал, көпті көрген абыз Сыпыра жырау ханға келіп:

– Едіге нағыз ер еді, шын ақылды ханзада болатын. Елге қайтарыңыз, хан ием. Қимас досының сөзін жерге қалдырмайтын шығар. Сондай достарының бірін соңынан жіберейік, – дейді.

Бәрінің ойына Едігенің сенімді досы Аңғысын түсіпті. Бірақ ол досы қатты ауырып жатқандықтан бара алмайтынын айтады. Едігенің тағы бір досы Кенжімбай естеріне түседі. Ел-жұрт болып Едігенің соңынан қайта шақыру үшін Кенжімбайды жіберген екен.

Кенжімбай жүйрік тұлпарымен шапқаннан шауып отырып Едігені қуып жетіп, ел-жұрттың сәлемін жеткізеді. Елге қайт дейді. Едіге елге қайтқысы келмейді. «Шешінген судан тайынбас». Осы бетімен кете беретінін айтыпты. Сонда Кенжімбай Едігенің досқа деген адалдығын есіне түсіріп:

– Аңғысын досың қатты ауырып жатыр, тым болмаса



көңілін сұрап кіріп шық, жүр, – дейді.

Ақыры екеуі ауырып жатқан Аңғысынның үйіне келеді. Едіге досы Аңғысынның ауырған түрін көріп, екеуі жылап көріседі. Аңғысын ер Едігені көрген соң ауруынан құлантаза айығыпты. Бір-бірінің хал-жайын сұрасқан соң Аңғысын:

– Едіге досым, соңыңнан Кенжімбайды жіберген соң Тоқтамыс хан сені келген соң өлтіретінін айтыпты. Тезірек кет бұл елден. Бет алған бағытыңнан қалма, – дейді жаны ашып.

Сөйткенше болмай бір шабарман келіп бұларды Тоқтамыс ханның шақырып жатқанын хабарлапты.

– Едігеден кешірім сұрайын, алып кел, – деп хан шақырды, – дейді шабарман.

Едіге мен достарының хан шақырған соң бармасқа лажы қалмайды.

Едіге мен екі досын қонақ етіп, қапыда, ойламан жерден өлтіруді көздеген Тоқтамыс ханның айлалы әрекетін достары арқылы біліп қалған ер Едіге Сарыазбан атымен қаша жүріп ұрыс салады. Оның артынан Тоқтамыстың көп әскері қуады. Едіге олармен соғысуға тас-түйін дайындалып, қуған әскердің алдынан шығып, бәрін жеңеді. Тоқтамыстың орнына бір досын елді әділетті басқару үшін хан етіп қояды.

Ер Едіге содан ол елге алаңдамай, өз еліне оралып, бақытты, ұзақ өмір сүріпті.



ЕР КӨКШЕ МЕН ЕР ҚОСАЙ



Ертеде Ер Көкше деген батыр болған екен. Жас кезінен жасаған ерліктері жайлы сан түрлі аңыз ел ішін кезіп кетсе керек. Ол жас болса да бас бола білген азамат болыпты.

Бірде жанына қырық жолдасын ертіп елінен жау айдап әкеткен жылқыларды қайтарып әкелуге шығыпты. Ер Көкше бастаған жырық жігіт мол жылқыны еліне айдап келе жатқанда соңдарынан Жаңбыршы бастаған мың жігіт қайта қуыпты.

Арада үлкен қақтығыс болып, Жаңбыршының мың жігіті де жер жастанады. Ер Көкшенің қырық жігіті де мерт болыпты деседі. Ер Көкше мен Жаңбыршы бір-бірімен соғыспай-ақ қояйық деп келісімге келіпті. Айдап келе жатқан мол жылқыны Ер Көкше алады. Мың жігіттің атын Жаңбыршы алып еліне кетіпті.

Ер Көкше мерт болған жігіттерін қарап жүрсе жолдасы Манашаның маңдайына оқ тиіп, қансырап жатыр екен. Ер Көкше оның оғын суырып алып, дәрі салып, басын таңып береді. Екеуі қырық жігіттің бәрінің жарасын таңып, дәрілеп, аяқтарынан тұрғызыпты.

Барлығы әкеле жатқан жылқыны елге қарай қайта айдайды. Келе жатып Ер Көкше досы Манашаға:

– Досым, жағдайым қиын. Омыртқамда он жара, қабырғамда қырық жара, аяғымда тоқсан екі жара, жаурынымда бір жара, жүрек тұсымда бір жара бар.



Ары қарай жүре алмаймын. Жаумен соғыста ауыр жараланыппын, – дейді.

Ер Көкше солайша денесіндегі көп жарадан өліп кетіпті. Оған дейін батырдың жараланғанын ешкімге айтпағаны қиын болды. Жігіттерді алға қоя беріп, Манаша досы айбалтасымен жер қазып, Ер Көкшені жерлеген екен.

Ер Көкшенің үйінде жалғыз баласы бар. Аты Қосай екен. Қосай жорықтан келе жатқан жігіттердің алдынан жүгіріп шығып:

- Менің әкемді көрдіңдер ме? – деп сұрайды.
- Әкең жан алып-жан беріскен соғыста ерлікпен көз жұмды.

- Ер Көкше батыр болып мерт болды.

Әкесінің серіктері жан-жақтан кеп Қосайға көңіл айтып, сабырға шақырып жатыр.

- Әкемнің кегін қайтарамын, жауға аттанам! – деген Қосай Жепекбай деген ат таныр кісіден өзіне жауға шабуға мінер ат бар ма екенін сұрапты.

- Салпаң құлақ Сарғылша ат саған лайықты. Әбден жабайы болып кеткен, су ісуге келген кезінде ұстамасаң, жай кезде ұстатпайды. Жауға шапқаныңда сол Сарғылша аттан артық серік болар жануар жоқ.

Су ісуге өзеннің бойына келген Сарғылша атты мойнына шалма тастап ұстаған Қосайдың қуанышында шек жоқ еді. Анасына келіп ер-тоқым дайындатып беруін өтінеді де сол бетімен ханға барады.

- Кімнің баласысың? – депті хан.
- Ер Көкшенің ұлы Қосаймын.
- Датың бар ма?
- Датым бар, хан ием! Әкемді жау өлтірді. Кегін қайтарғым келеді. Сол үшін сізден әскер сұрауға келген жайым бар.

- Жас екенсің, бала. Саған қыз айттырып берейін. Елде бұл балаға лайықты қандай қыз бар? – деп жан-жағына қарайды.

- Ақсары бидің Ботақыз деген ақылды, сұлу қызы бар. Ержүрек Қосайға сол лайықты, – дейді жұрт.

- Хан тақсыр! Әйел алып, үйлену кейінге қала тұрар.



Алдымен әкемнің кегін алайын, жауға қарсы шабар жаныма әскер беріңіз, – дейді Қосай.

Хан:

– Қосайға серік болып ерер кім бар? Қайсысың барсыңдар? – деп жан-жағына тағы қарайды.

– Біз бармыз, – деп Ақсары бидің бес ұлы шығады.

Хан ордасынан бес серігімен шыққан Қосай жорыққа дайындалуға үйге барады. Сол кезде бес серігі айнып, бармайтындарын айтады. Қосай оған түңілмей, жанына кішкене кезінен бірге өскен бес досын ертіп жолға шығыпты.

Ақсары бтдің ауылы жолда болғандықтан Ботақызды да көре кетеді. Қосай мен Ботақыз бір-бірін ұнатады.

– Жауды жеңіп, келемін, – дейді ержүрек Қосай.

Бес серігін жанына ерткен Қосай бірнеше ай бойы жол жүрді. Сарғылша аты бір кезде жүрмей қояды. Қамшыласа да, тебінсе де алға баспапты.

Сонда Қосай:

– Не болды саған, Сарғылша атым? – деп атынан сұрапты.

Атына сонда тіл бітіп, сөйлеп кеткен екен.

– Ер Қосай! Жүгенімді шеш, ер-тоқымымды ал, жерге аунап-қунағым келді, – дейді ат.

Сарғылша ат даланың жусанында ары-бері аунап-қунағанда үйден шыққан тың қалпына айналады. Содан аты батысқа қарай шауып кетіпті.

Қосай атының қашып кеткеніне өкініп ер-тоқымын жастанып жатып қалған екен.

Сарғылша ат болса сол шапқаннан шауып отырып Жаңбыршының шаһарын үш айналып шығады. Сол қалада қарға тұмсықты, қазық аяқты кемпір бар екен. Сол:

– Барлығың анау Сарғылша атты қуыңдар да ұстап алыңдар, – депті.

Барлығы атты қуса да жете алмады. Бұл не қылған жүйрік ат?

Қосайдың ұйықтап жатқан жеріне Сарғылша ат қайта шауып келіп иесінің жанына тұра қалады.



– Сені кетіп қалды ма деп едім.
– Мен сені тастап кетпеймін. Жаңбыршының шаһарын үш айналып қаштым. Маған жетер ат жоқ екен.
– Неге бардың ол жаққа?
– Аттарын сынау үшін барған едім. Бір соқыр қара бие жүйрік екен, маған жетуге аз-ақ қалды. Бір күрең арғымақ бар екен. Ол да жүйрік болып шықты, маған бірақ жете алмады. Сары бала бар екен ол қалада. Жеті қабат темір үйдің ішінде тұрады. Тоқсан сиырдың сүтін жалғыз өзі ішеді, өзі жүрек жұтқан батыр екен.
– Сарғылша атым, қалай, жауға қарсы шабуға дайынсың ба?

– Ер Қосай, мен жауға қарсы жеті күн, жеті түн шабуға дайынмын. Дүбірімді мың жылқының дүбіріндей қылайын. Жаумен шабыса алмасаң саған серт.

– Мен даусымды мың кісідей қылайын. Басымды таудай, көзімді шаңырақтай қылайын, Сарғылша атым. Жеті күн шаба алмасаң саған серт, жаумен соғыса алмасам маған серт!

Ер Қосай Сарғылша атына міне сала жауға атойлап шапты. Жеті күн, жеті түн бел шешпей соғысты. Бес досы да Ер Қосайға көмектесіп, жауды жапыра жеңді, әйтеуір. Ең соңында жеті қабатты темір үйді көріп, соны бұзады. Ішінде алып сары бала жатыр екен. Күрең арғымақ тұр екен, аяғында темір шідері бар, темірден ноқтасы бар. Сары бала шайқасуға дайын тұр. Қолында садағы бар. Қосай өзіне оның оғын дарытпай, алысып жүріп сары баланың ішін жарады. Сөйтсе оның ішінде тоқсан сиырдың сүтін ішер тоқсан асқазан бар екен. Жеңіске жеткен Ер Қосай Жаңбыршыны таппайды. Жаңбыршы жол жүріп кетіпті. Кеткен адамның соңынан қумай-ақ қояйын деп өзін сабырға шақырды Ер Қосай.

Малын айдап, бес жолдасымен жолдан Ақсары бидің ауылына соғып, Ботақыз сұлуды айттырып, қалың малын беріп, ата-анасының ризалығымен алыпты. Ер Қосай Ботақызды еліне әкеліп, шаңырақ көтеріп, шешесінің ақ батасын алып, тату-тәтті өмір сүрген екен.



Ертеде Тарғын деген батыр болыпты. Өз елінен Қырым жұртына қоныс аударған екен. Келген соң Қырымдағы ең үлкен хандық – Ақшахан деген ханның жерінде ел арасында көптің бірі болып елеусіз жүреді. Ешкім оның батыр екенін білмеptі.

Күндердің күнінде Қырымның ханы Ақшаханның жарлығымен барлық ер-азаматтар ежелгі жау – қалмақтарға соғысуға аттанады. Оның ішінде көптің бірі ретінде Тарғын да бірге кеткен екен.

Қалмақтар қамалдың ішінде болғандықтан, әскер олардың қамалдарына ала алмай меселі қайтады. Ақшахан тауы шағылып, қайтадан елге қайтамыз деп тұрғанда Тарғын жалғыз өзі-ақ шауып, жолындағы жаудың бәрінен аман өтіп, қамал үстіндегі садақшылардың оғынан да сау шығып, қамалдың қақпасын бұзып кірді. Жау аңырып не істерін білмей тұр. Сол кезде Ақшахан әскері Ер Тарғынның соңынан қамалға еніп, жауды талқандапты. Тарғынның ерлігіне бәрі сүйсінген екен.

Елге келген соң Ақшахан Тарғын батырдың ерлігіне риза болып, оны әскербасы етіп тағайындапты.

Ақшаханның ай десе ауызы, күн десе көзі бар сұлу қызы болыпты. Есімі Ақжүніс екен. Тарғын мен Ақжүніс бір-бірін ұнатып, сөйлесіп жүреді. Бірақ Ақжүніске басқа



бір хан өз баласына қоспақшы болып, айттыруға келеді. Ақжүніс әкесінен ойлануға үш күн сұрапты.

Ер Тарғынға: Мені құдаласып келген бір ханның баласына тұрмысқа бермекші. Оған емес, саған тұрмысқа шыққым келеді, мені алып қаш, – деген екен.

Тарғын екі сөзге келместен Ақжүністі алып қашып, ноғайдың Ханзада ханының қол астына барады.

– Кімсің? – депті хан.

– Қазақ болам, Қырым жұртынан келем, жанымдағы жарым Ақшаханның қызы – Ақжүніс. Алып қашып келе жатқан бетім, – деп жауап берген екен.

Ханзада оларды қабыл алады. Күндердің күнінде Ер Тарғынның Ақшаханға қалмақтардың қорғанын алып бергенін білген Ханзада:

– Еділдің бойында Шаған деген су бар. Қалмақтарды қуып, сол жерді маған алып бер, – деп қолқа салыпты.

– Онда менің жаныма үш жолдас қосып беріңіз.

– Кімдерді қосып берейін?

– Қарасайұлы Көбен, Ақшағырұлы Теген, Өмірұлы Себенді беріңіз.

Үш ержүрек батырды жанына алған Ер Тарғын қалмақтармен соғысып Шаған суын тартып алады. Енді ол жердің барлық жайылымы Ханзада ханға өтіпті. Ханзада хан Шаған суы жаққа қоныс аударады. Ер Тарғын мен Ақжүніс осы жерде қалыпты.

Уақыт өтіп жатады. Күндердің күнінде Тарғын мен Ақжүніс Шаған суы жаққа барса, қалмақтың мол әскері өздерінің қонысын қайтарып алуға соғысуға келген екен. Ер Тарғынды көрген Ханзада хан бұл жолы да көмек сұрапты.

Тарғын батыр бірден келісіп, елді, жерді қорғау үшін жаудың алдынан шықты. Оған қарсы жекпе-жекке қалмақтың Домбауыл деген батыры келеді. Алдымен кезек алған Домбауылдың жебесі Ер Тарғын сауытының сегізінен өтіп, тоғызыншысында тұрып қалған екен. Аман қалған Тарғын өз кезегінде садақпен толғап атқанда жебесі Домбауылды дәл тауып, аттан ұшырып түсіреді. Сол бойымен Аллаға жалбарынады:



– Құдыреті күшті Иеміз, әскердің шамасы алты мыңдай. Көп әскерге менің шамам келер ме? Күш-қуат бер, қолдай гөр! – дейді.

Ер Тарғын қалмақтың қалың қолына қойға кірген қасқырдай тиеді. Талай қалмақты құлатады, сұлатады. Тарлан деген сенімді серігі – аты да батырға көп көмектескен екен. Сол кездегі батыр ерлерге ең бірінші кезекте астындағы аты серік болған емес пе?

Тарланға қамшы тиген сайын сауырынан көктен құйған жаңбырдай болып тер төгіліпті. Ер Тарғын болса алдымен қынынан қылышын суырып, көп қалмаққа атой салып шауып, оңнан-солдан келгенін аямастан құлата берді. Одан кейін найзасын қолға алып жауды іліп тастап аттан аударып тастап жіберді. Одан соң қанжарын алып, жауды әбден састырады. Қанжардан соң садағын алып, жауға жебе жаудырады. Одан кейін мылтығын алғанда саны азайып, әбден қалжыраған қалмақтар артына қарамай қашты деседі. Он бірінші күні қашқан қалмақты қуған Тарлан да шаршайды. Мойнынан жал кетті, аяғынан әл кетті. Он екінші күні жануар әбден болдырады.

Күн батты, ертеңінде таң атты. Ер Тарғын Тарлан атына қараса күші қайта тасып, қайтадан үй жығардай екпіні пайда болыпты. Бірақ Тарланның от орнындай тұяғынан оймақтайы қалған. Етектей ернінің екі елісі ғана қалыпты. Жалбыраған жалынан жалғыз қарыс қалған. Бір құшақтай құйрығынан бір уыстай ғана қалған екен. Тарлан ат он жеті жерінен жараланыпты. Солай болса да Тарлан ат қашқан қалмақты қуып жетіп, иесін Ханзада ханның ордасына аман-есен жеткізді.

Оның ерлігіне алғыс ретінде хан аң аулауына қара лашын, жауға қарсы шабар қара тұлпар, берен мылтық береді. Хан өз жерінен жер бөліп беріп, бес жүз үйлі ауыл беріп, сол ауылдың басшысы етіп Ер Тарғынды қойған екен.

Ер Тарғын өмірінің соңына дейін аттан түспей, халыққа қызмет етіп, ұзақ, бақытты өмір сүріп, қартайған шағында дүниеден озыпты.



Қарадөң әбден қартайған шағында бір балалы болады. Атын Жұбаныш деп қойған екен.

Жұбаныш он жасында жауға шабуға дайындалыпты. Әкесі оған Көкшабақ деген жүйрік арғымақты баптап, дайындаған екен. Жоңғарға қарсы аттанар кезінде Қарадөң ақ батасын беріп, ұлы Жұбанышқа ақыл-кеңесін айтып шығарып салады.

Жұбаныш жоңғарға қарай жорыққа шықты. Ол кеткен кезде жоңғардың Қылыш ханы бастаған әскер Қарадөңнің елін шабуға шыққан екен. Жұбаныш жоңғардың еліне барса, соғысар ешкім жоқ. Содан хабарды естіген соң еліне қарай қайта бет түзеді. Сөйтсе жоңғар әскері Жұбаныш жоқта тоқсан төрт жастағы Қарадөңді өлтіріп, елді қан қақсатып қырған екен.

Қылыш хан мен оның мол әскерімен Жұбаныш жолда кездеседі.

– Қарадөңнің елін жеңіп, өзін өлтіріп келе жатырмыз. Мен жоңғардың ханы Қылышпын. Былай тұр, бала, жолымнан кет! – дейді.

– Қарадөң менің әкем. Мен оның жалғыз ұлы



Жұбанышпын. Онда әкемнің кегін сендерден қайтарамын. Жазанды берем, Қылыш хан! – дейді Жұбаныш.

Әкесінің өліп, халықтың зардап шеккенін естіген баланың жүрегі сыздайды. Ашумен жоңғардың әскеріне ұмтылыпты. Қылыш ханды садақпен атып өлтіріп, сегіз жүз жоңғармен жалғыз өзі соғысады. Олардың бәрін жеңген Жұбаныш жоңғардың қалалары мен бекіністерін бірінен кейін бірін алады.

Жоңғарлар тұтқынға алған анасын ойда жоқта кездестірген Жұбаныш не істерін білмей тұрып қалған. Шешесі Жұбанышты танымай қалыпты. Тезек теріп жүргенін көрген Жұбаныш анасын бірден күндіктен құтқарып, жақсылап тамақ беріп, әлдендіріп, жақсы, таза киім кигізіп, елге қайтарады.

Жұбаныш екі жыл бойы жоңғардың сегіз жүз мың әскерімен жалғыз соғысып, бәрін жеңеді. Он екі жастан асқан соң жоңғардың бір ханының қызы Жәмиләмен кездесіп қалады. Жұбаныш та, Жәмилә да бір-бірін ұнатып, сөз байласады.

Өз еліне мол олжамен қайтқан Жұбаныштың жанында сүйгені Жәмилә да болады. Жұбаныштың елін содан бастап жау шаппапты дейді.



Баяғы өткен заманда Раушанбек деген кісі өмір сүріпті. Әйелі Ақанай, анасы Күләйіммен қызылбастар еліне көшіп барған екен. Раушанбектің көзі бірде көрмей қалып, ол еліне қайта көшіп, сол жақта қайтыс болады. Ал аяғы ауыр әйелі Ақанай қызылбастар елінде анасы Күләйіммен қалыпты.

Ақанай іштегі баласын тумай тұрып ауырып, бақиға аттанады. Халық оны жерлеп қайтады. Ақанайды жер қойнына табыстаған соң ішіндегі шаранасы дүниеге келеді. Ұл бала көрде дүниеге келген екен. Оның атын періштелер Көрұғлы деп қойыпты. Құдай Көрұғлыға қамқорлыққа періштелерді жіберген екен. Ол періштелер Көрұғлыға демалып, ауа кіру үшін көрді тесіп тесік шығарып беріпті.

Көрұғлы күн санап өседі. Көрден өзі шығып, сыртқа барып-келіп жүріпті.

Бір күні Күләйімнің Бабалы деген ұлы жылқы бағып жүріп молаға келіп құран оқиын десе, бір баланың жалаң аяқ басқан ізін көреді. Ізге қараса марқұм Ақанайдың



жатқан жеріне кіреді екен.

Бабалы жылқысы жайына қалып, алысырақ жерден моланы аңдып тығылып жатыпты дейді. Бір кезде көрдің ішінен бала шығып, топырақпен ойнап отырады. Бабалы артынан барып ұстап алмақшы болғанда Көрұғлы шошып қайта көрге кіріп кеткен екен.

Бабалы енді анасы Күләйімге барып, болған жайды баяндап, сүйінші сұрайды.

– Бұл бала Ақанайдан туған шығар. Жүріңіз, алып барайын. Өз көзіңізбен көріңіз, – дейді Бабалы.

Екеуі барып, тығылып қарап жатады. Сонда Көрұғлы көрден сыртқа шығады. Өзі жеті жасар баладай екен. Екеуі ұстай алмай қалған соң үйлеріне қайтады.

Күләйім түнде ұйықтап жатқанда Алладан аян келіпті. Жемістердің түр-түрін алып көрдің шығар жерінен бастап қойып шық. Сол жемістерді жинауға шыққанда Көрұғлыны ұстап аласыңдар дейді.

Таңертеңінде ұйқыдан тұра салысымен Күләйім әже ұлы Бабалыны жанына ертіп қалаға барып, түрлі жемістерді мол етіп сатып алады.

Қабірдің аузынан бастап ұзақ жерге жемістерді қойып шығады. Бабалы жылқының ішіндегі ең жүйрік боз биеге мініп, тасада қууға дайын тұрады.

Бір кезде Көрұғлы қабірден шығады, жемістерді теріп жеп жүріп қырдан асып, белестерден өтеді. Сол кезде жасырынып тұрған Бабалы шыға келіп боз биесімен баланы қуып кеп береді. Көрұлы өте жылдам екен, жүйрік боз биенің өзі жете алмай қалыпты.

Баланы қуып жете алмай қалған Бабалы не істерін білмей, дәрменсіздігінен Жаратқанға жалбарынған екен.

– Құдайым, бұл баланы тағы да ұстай алмай қалдым. Баланы қолыма алып, әлпештеп өсірейін. Көмектесе гөр! – деп жалбарыныпты.

Сол кезде Көрұғы жүгіріп келіп көрге қайта кірейін



дегенде қабірдің тесігі жабылып, ішіне кірер жер бітеліп қалады. Періштелер де Көрұғлының адамдар арасында бақытты болып өмір сүруі үшін оған тілектес болыпты. Бабалыдан қашып кетпесін деп қол-аяғын байлап тастап кетіпті. Алқынып жеткен Бабалы тілегінің қабыл болғанына қуанып қалады. Сонда Көрұғлы сөйлейді:

– Ағажан, қол-аяғымды шешіп жіберші, енді қашпаймын. Қамқоршы періштелерім қашпауым керек екенін айтты, сіз маған жамандық ойламайды екенсіз. Мына байлаған жіп қол-аяғымды қиып барады. Шешіп жіберіңіз, өтінем.

Бабалы баланың қол-аяғын шешеді. Үйіне алып барады. Оны көрген Күләйім әже көзінен жасы сорғалап, қуанып аттан түсіріп алады. Құшақтап, Көрұғлыны сүйіп, әлпештеп жүріп сусын беріп, тамақтандырыпты.

Сөйтіп Көрұғлы Күләйім мен Бабалыға үйреніп, жаңа қонысында уайым-қайғысыз өсіп жатады. Көрұғлыны жұрт көзінен тасада өсірген екен. Бірде ол он екі жасқа толыпты. Балалармен шығып ойнайтын болады. Асық ойнап жүргенде бәрін ұтып ала берген соң, ұтылып қалса асығын балалардан қайта тартып алатын болған соң балалардың бірі:

– Бізге күн көрсетпейтініңді әкемізге айтамыз, қаңғып келген Көрұғлы, – деп қалады.

Үйіне бара салып Күләйім әжеден бұл сөздің мәнісін сұрайды. Неге мұны «қаңғып келген» дейді?

Әжесі мән-жайды, бұлардың қызылбастардың еліне Ұлы даладан көшіп келгенін баяндап айтып береді. Сол жақтағы Шағдат хан күн бермеген соң бұл жаққа амалсыздан көшіп келгенін айтқан екен.

– Онда рұқсат беріңіз, атамекеніме барып қайтайын. Шағдат ханнан кегімізді алайын. Мен енді есейіп, ержеттім. Отанымды барып көргім келеді, – дейді Көрұғлы жанары ұшқындап.



Әжесі рұқсат берген соң қару-жарағын сайлап, боз биеге мініп, Бабалымен бірге жолға шығады. Барар жері – Үргеніш қаласына бет түзепті. Жолда Бабалы Көрұғлыға қарағайдан садақ иіп жасап беріп, нысананы дәл көздеуді үйреткен екен. Көрұғлыны біраз жерге дейін шығарып салып Бабалы кәрі шешесіне қарай үйге қайтады.

Қырық күн тағы да жол жүріп Көрұғлы Үргеніштің шетінде қой бағып жүрген бір жанға жолығады.

– Кімсің, бала? – деп сұрайды қойшы.

– Толыбайдың баласы Раушанбектің ұлы Көрұғлымын. Қызылбастар елінен туған жеріме, әкемнің бірге туған туысы Ғаждамбекті іздеп келдім.

Қойшы оған Ғаждамбекті танитынын айтып, жөн сілтеп жіберген екен. Көрұғлы қалаға келген соң елден сұрап жүріп Ғаждамбектің үйін тауып барады. Оған бар жағдайды баяндапты. Енді одан ары қарай Көрұғлының жігіттік шағы – нағыз батырлық кезеңі басталған екен.



Ұлы Далада батырлардың көп болғаны белгілі. Осынау қасиетті, кең жерді қорғаған батырлар жайлы халықтың ауызында мол мағлұмат, көп деректер бар. Ел батырлар жайлы ауыздан-ауызға таратып батырлар жырын осы күнге де жеткізді. Енді келесі батырлар жырының оқиғаларына кезек берейік.

Баяғыда Әзімбай деген хан болыпты. Оның жеті ұлы, Назым атты қызы бар екен.

Күндердің күнінде Аршахан деген хан Назымға үйленгісі келіп, қырық нөкерін жанына ертіп, алтын бөркін басына киіп, Әзімбайдың еліне қарай бет түзейді. Келген қонақты Әзімбай хан алтын шатыр тігіп, алтын көрпе жайып, кереметтей қонақжай пейілмен қарсы алыпты. Екі ханның арасында әңгіме болған екен.

– Назым қызыңызды неге өз теңіне қоспайсыз? – депті өзін меңзеген Аршахан.

– Сүйген адамы болса ешқандай қалың мал алмастан сол сүйгеніне берейін, – дейді Әзімбай.

Содан ары не болды екен? Әзімбай хан сегіз жігітті ең жүйрік аттарға мінгізіп ел-жұртқа хабар береді. Сұлу қызым Назымды таңдаған адамына тұрмысқа берем, қалың мал алмаймын. Сексен үй тігіп қойып, елдің



жақсы-жайсаң жігіттерін шақырам. Назым сұлудан үміт еткендер келсін деген хабарды жан-жаққа, түкпір-түкпірге жеткізіпті.

Назымды көруге, оған ұнауға тырысқан жігіттер жан-жақтан ағылып келіп жатыр. Бәрі де дәмелі. Хабар кедей ауылын аң аулап асырап жүрген Қамбарға да жетеді. Бірақ оның халық ашықпасын деген оймен аң аулап жүрген кезі екен. Оның үстіне ол мендей мал-дүниесі жоқ жігітке Назым сұлу бұрылып та қарамас деп ойлайды. Сондықтан да ол дүрмекке ермей, өз ісімен жүре берген екен.

Құрылған сексен үйге арнайы сексен жылқы сойылып, бәрі қымыз ішіп, ас жеп отырғанда Назым сұлу өзінен үмітті жігіттерді бір аралап өтеді. Бірақ ешкім оған болашақ жар ретінде ұнамаған. Өйткені ол жігіттердің бет-бейнесі, түр-түсі мен киім киісіне, байлығына қарамайды. Әкесіне Назым:

– Бұл жиналған адамдардың ішінде өздігінен асау атты ұстап алып, қарғып мінетіндей қайратты, батыл жігіт жоқ екен. Біреуі де ұнамады мына жиналғандардың, – дейді.

– Осыншама адамның ішінен, ылғи игі жақсы-жайсаңның арасынан шынында да лайықты бір жігітті таппағаның ба? – деп өкінді әкесі.

Сол кезде олардың сөзін естіп тұрған бір төлеңгіт:

– Осыдан алты күндік жерде бір ауыл бар. Олардың малы жоқ, бірақ ержүрек Қамбар деген батыр бар. Ауылын құлан, бұлан, киік атып асырап жүр. Кедей демесеңіздер, нағыз жігіттің төресі. Ақылды, қайратты. Назымға тең болар нағыз азамат, – дейді.

– Кетші ары, бұл тіліңе ермеймін. Кедей Қамбарыңа сұлу Назымымды бермеймін, – дейді хан.

Назым болса Қамбардың атын естігенде елең етіп, оны көруге ықыласы ауыпты. Өзі хат жазып, шақыруға ыңғайсызданады.

Мақия деген хан Назымнан ойы болып, он екі мың



әскер алып, екі мың түйеге жүк артып жолға шығады. Орта жолға келгенде Келменбет деген шешенін Өзімбай ханға жіберген екен. Келменбет жанына қырық нөкер ертіп, шапқаннан шауып отырып қырық алты күндік жерге отыз бес күнде жетеді.

– Мақия хан кәпір демесеңіз, қызыңызға лайықты. Сізге мол сый-сияпатпен келе жатыр. Оған қарсы болмаңыз, Назым сұлуды беріңіз, – дейді Келменбет. Мол сыйлық, алтын-күміс ақша да береді ханға.

– Жарайды, діні басқа демесең, бұл да Құдайдың бір пендесі, осы мал мен сыйлықтарды алсам алайын, – деп келісімін берген кезде Өзімбай ханның кенже ұлы Алшора оны естіп қалады. Ашуланып:

– Өке, Назымның келісімін алмастан қалай ғана кәпірге қызыңды бере салмақшысың? – деп қарсы болады намыстанған Алшора.

– Берсең – қолыңнан, бермесең – жолыңнан. Жай айтқанға көнбесеңдер аз күннен соң осы жерге он екі мың әскермен келеміз. Бәріңді талқандап, Мақия хан Назымды зорлықпен алады онда, – дейді тәкәппарланып.

Келменбеттің өктем сөзіне ашуланған Назымның ағасы Алшора намыстанып кетіп еріп келген қырық әскердің көзін жойып, енді Келменбетке тап беріпті. Ол болса әрең дегенде қашып құтылады.

Өзімбайдың ордасына қалың қолмен жақындап барған Мақия хан елші жібереді тағы да. «Назымды өз еріктерімен берсін, әйтпесе ел бүлінеді», – деп ескертіп, соны айтыпты.

Аршахан мен Алшора Өзімбайға он екі күн күтсін, ойланайық деп айтқызыпты. Елші кете салысымен хан сегіз биді қос аттан мінгізіп Қамбар батырға жіберген.

Аңнан мол олжамен келе жатқан Қамбардың алдынан сегіз би шығып, мән-жайды түсіндірген екен.

– Он екі күннен соң барам, – деген ер Қамбар атысқанда керек болар деп мылтығына оқ дайындап, қорғасын құйып, дайындалады. Содан соң ауылына



жетерліктей етіп бір айлық азық жиыпты. Өзі жоқта ел-жұрты тарықпасын дегені ғой. Алты күн атын жемдеп, шайқасқа дайындайды.

Он екі күннен соң Қамбар бірден Мақияның жатқан жеріне құйындатып шауып барды. Мақияны жекпе-жекке шақырыпты. Астындағы қара қасқа атқа сонда тіл бітіп, сөйлеп қоя береді.

– Алғашқы үш кезекті жауға бер, – депті қара қасқа аты.

Бірінші жолы кезек алған Мақия хан қолына садағын алып, Қамбардың жүрек тұсын көздеп, атып қалады. Қара қасқа ат жата қалғанда оқ Қамбарға тимей, үстінен ұшып өткен екен. Екінші ретте де аты оқты дарытпай ерекше өнер көрсетіп батырды аман сақтап қалыпты. Үшінші рет оғын атқанда қара қасқа ат аспанға бозторғайдай ұшады. Оқ дарымай астымен кетіпті. «Ер қанаты – ат» деп халқымыз бекер айтпаған ғой.

Енді Қамбар батырдың кезегі келгенде бірден оның атқан оғы қарсыласын жер жастандырған екен. Мақия ханды жеңген соң қалған он екі мың әскерді талқандапты. Оған Назымның ағасы Алшора да көмектескен екен деген сөз бар.

Жаудың бәрін жеңген соң Аршахан мен Алшора Қамбарды Әзімбайдың ордасына апарады. Қамбар мен Назым бір-бірін ұнатып, шаңырақ көтеріп, бақытты өмір сүрген екен.



ҚАРАБЕК БАТЫР

Бұрынғы өткен заманда Қадырхан деген хан болыпты. Оның екі қызы мен бір ұлы бар екен. Қыздарының аты Ханбике мен Ханша болса, жалғыз ұлының аты Қарабек болған дейді.

Бірде қалмақтың ханы Қараман ұйықтап жатып Қадырханның қызы Ханбикені көреді. Оның сұлулығына қызыққан Қараман Ханбикені іздеп табам деп жанына он мың әскер алып жолға шығыпты.

Қалмақ әскері қазақ жеріне жақындағанда Қадырхан түс көреді. Түсінде қызын тартып алу үшін келе жатқан қалмақтың қалың әскерін көріп шошыпты. Таңертең тұра салысымен түсін маңындағыларына айтады.

Сонда Тақылдақ деген уәзірі:

– Хан ием, қалмақ әскері қаптап келе жатса да саспаңыз, бізді қорғар ұлыңыз Қарабек бар, – дейді.

– Оның жасы бар-жоғы алтыда ғой, не айтып тұрсың, Тақылдақ?

– Хан тақсыр, сіздің ұлыңыз нағыз батыр, тайсалмас ер болып өсіп келеді. Сөзімнің шыны.

Ақыры асық ойнап жүрген жерінен Қарабек шақыртылады. Мән-жайды білген Қарабек:

– Әке, қорықпа, халқымның ер-азаматтарына бас



болып, он мың қалмақтың алдынан шығайын, – деп батылдық танытыпты.

Ертеңінде жауға аттануға дайын болған Қарабек әкешесінің батасын сұрап, Құдайға сыйынып, қалмаққа қарсы аттаныпты. Өзімен бірге Ханбибі әпкесін де ала шығыпты.

– Жеңсем бірге ораламыз елге, жеңілсем сол жерде қалдырам сені, – деп келіседі.

Екеуі бірнеше күн жүріп қалмақ әскерінің жүрер жері – Қараша таудың басына келіп жайғасыпты деседі. Ханбикені жақсылап жасырып, орналастырған соң жауды күтіп алуға дайындалыпты. Бірақ қара басып, қалмақ әскері келгенде ұйықтап қалыпты Қарабек. Қараманның баланы өлтіруге келіп қалғанын білген Құлаша аты Қарабекті адамша сөйлеп оятқан екен:

– Қарабек, тұр, жау келіп қалды. Бұл жерде өлсең мен иесіз қалам, еліңді, жеріңді, жақындарыңды қорғауың керек. Ұйқы – дұшпан, тұр, Қарабек, оян!

– Қарабек ояна салысымен Құлаша атына қарғып мінді. Келіп қалған Қарабекпен амандасты. Амандасқан баланы Қараман өлтіруге қимай тұрып қалыпты.

– Әпкеңді – Ханбикені маған бер, – депті қалмақ ханы.

– Отыз адамды құдалыққа жібер, өздерің елдеріңе қайта беріңдер, келесі жылы осы уақытта Ханбикені аласыңдар, – депті Қарабек.

Оның бұл сөзіне мәз болған Қараман әскерін ертіп қайта қайтыпты. Отыз кісісін құдалыққа жіберіпті. Қарабек келген отыз қалмақтың жиырма жетісіне қымызға у салып беріп өлтіріп, қалған үшеуін Қараманға тірі жіберген екен.

– Тасбұлақтың басында жолығамыз. Соғысуға дайын болып келсін, деп сәлем айтып жібереді тірі қалған үшеуден.

Әпкесі Ханбикені үйге қайтарады.



Қалмақтың он мың әскерін бастап Қараман қазаққа қайта аттанған екен.

Тасбұлақтың жанында кезіккен кезде Қараман:

– Бала, бекер өлесің ғой, одан да әпкеңді маған берсеңші, – дейді.

– Он мың қолың жетпей қалады мені жеңуге, соғыспай беріспеймін, – дейді Қарабек батыр. Шайқас басталып кетіпті. Қарабек алты күн соғысып он мың қалмақты қырады. Қараманды тұтқынға алыпты. Кейін оған жаны ашып қоя береді.

Үйіне қаншама уақыттан соң келе жатып жолда бір таныс қойшыны көріп қалып жөн сұрасыпты. Сонда қойшы:

– Сені әкеңмен шешең өлді деп ойлап қатты есеңгіреп қалды. Үйіңнен жауға аттанғаныңа екі жыл болды. Қалқан деген құлдарың бүлік шығарып, Қадырханнан хан тағын тартып алды. Шешең қазір тезек теріп жүр, әкең қой бағып жүр. Олар сенің тірі екеніңді көрсе жүрегі жарылып өліп кетер. Оларға бірден көрінбе, – депті.

Қарабек диуана болып киініп еліне келеді. Екі әпкесінің маңына барғанда олар диуана болып киінген мұны танымай, бал ашып беруін сұрады.

– Кімді уайымдап жүрсіңдер? – дейді диуана болып киінген Қарабек.

– Ініміз Қарабектің өлі-тірісін білмей алаңдап жүрміз, – дейді әпкелері.

Сол жерде Қарабек диуананың киімін шешіп, әпкелеріне өз бейнесін көрсетеді. Екі әпкесі Қарабекті көріп қуанып, құшақтап, жылап, Қалқан құлдың жасаған бүлігін айтып берді. Ел азып-тозып, Қалқан құл әділетсіздік көрсетіп, халықтың бей-берекетін алуда екен.

Қарабек тамақтанып, әлденіп алған соң тынығып, өз қалпына келді. Күші тасып, баяғы батыр кезіне айналады.

Қарабек енді қайтадан диуананың киімін киіп шешесінің



қалын білуге барды. Анасының мүшкіл халін көрсе де жүрегі жарылып кетер деп қорқып үндемей кетіпті.

Сол бетімен Хан алаңына барса Қалқан құл кімге тиісерін білмей отыр екен. Диуана деп мүсіркеп Қарабекке бір ақсақалдан ет беріп жібереді. Ол ақсақал әкесінің бұрынғы уәзірі Тақылдақ болып шығады. Тақылдақ Қарабекті танып қойып сөзін сыбырлап айтыпты:

– Мына бәледен елді құтқаршы. Баяғыда әкең Қадырхан мына Қалқан құлды осы елге алып келген еді. Енді міне, әкеңнің хан тағын тартып алып, елдің мазасын алуда. Бір құтқарсаң сен құтқарасың бұдан.

Қарабек диуана киімін шешіп тастап Қалқанның алдына жетіп барады. Екеуі ұстасып, күресе кетіпті. Қарабек бірден Қалқанды ұстай алып, көкке қарай лақтырған екен. Жиылған жұрт Қарабектің күшіне таң қалып ауыздары ашылып тұр. Жалғанда ешкім тең келмеген Қалқан балуанды да тас құрлы көрмей лақтыра салар батыр бар екен-ау?!

Қалқанды жеңген соң ел-жұрт Қарабектің жанына ағылып келеді. Бәрі оны құшақтап қуанып, кейбірі көздеріне жас алыпты.

Қарабек келді деп әке-шешесіне де хабар жетеді. Олар ұлымен қайта қайышып, қырық күндік той жасаған екен. Елдің берекесі артып, ынтымағы ұйысып, қайтадан қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған бақытты кезең орнапты.



Бұрынғы өткен заманда Қарадөң деген бала жетім қалған екен. Бір жасында әкеден, екі жасында шешеден айырылады. Не істерін білмей жылап отырған оған есекке мінген, басында сәлдесі бар, қолында асатаяғы бар бір кісі келген екен. Ол кісі:

– Балам, жылама. Анау тоғыз үйді көрдің бе? Соның ортада тұрған үлкеніне бар, солар сені бағып-қағады, – депті.

Қарадөң әлгі кісі нұсқаған үйге барса жалғыз кемпір отыр екен. Бұл балаға көңіл аудармай отыра береді. Бір уақытта есік алдына бір ақсақал атпен келіпті. Қарадөң ол кісіні аттан түсіріп алады.

– Кімсің? – деп сұрайды ақсақал.

– Мен бір жүрген жетім баламын. Ата-анам қайтыс болған, – дейді бала.

Сонда әлгі ақсақал:

– Бұл бала осы үйде тұра берсін, киім, тамақ беріңдер, – депті.

Қарадөң сол үйде өсіп он беске келіпті. Асырап алған



ақсақал сол ауылдың бегі, басшысы екен. Қарадөңді өзінің орнына қойғысы келеді.

Сонда Қарадөң:

– Сізге ризамын. Бірақ берген орныңызды қабылдай алмаймын. Кеше ғана мал бағып жүрген бала едім. Бірден таққа мінер шамам қайда?! Сіз орныңызға қойғаныңызбен мені мына халық тыңдамайды. Бас тартам, кешіріңіз, – деп шынын айтады.

Жиналған халықтың ішінен бір кісі шығып:

– Бұл Қарадөңнің әкесін мен танитынмын. Бес жылдай қасында жүргем. Әкесі текті, жақсы адам еді. Бұл баланың жанында мен біраз жүрейін. Сынап көрейік, – депті.

Ақсақал да, халық та соған көніпті. Екі-үш күн өткен соң Қарадөң қалмаққа қарсы жорыққа шығуға бекінген екен. Қара атын ерттеп, жолға шығады. Бірнеше күн жүрген соң алдынан үлкен шаң көрініпті. Ол не деп қараса бір топ салт аттылар екен. Олар да мұны көріп, шаң енді осылай қарай шұбапты.

Қалмақтың Қараменде ханы қырық нөкерімен, билерімен аңға шыққан екен. Мыналар солар болып шықты.

– Кімсің сен? – дейді Қараменде. Неге айдалада жалғыз жүрсің?

– Есімім – Қарадөң. Қалмақпен шайқасуға жолға шыққанмын. Өзің кімсің?

– Сол қалмақтың ханы Қарамендемін. Соғысуға келе жатқан елдің басшысы мен боламын. Баласың ғой әлі, артқа қарай бұрыл да, қаш. Сенің соңыңнан қумай-ақ қояйық.

– Сендерден қашуға емес, сендермен соғысуға келдім. Жекпе-жекке шығайық, Қараменде.

– Онда менің жасым үлкен. Кезекті бірінші мен алайын, Қарадөң.



Қараменде алдымен кезек алып, қозы жаурын оғын садағына салып, үш рет атады. Оқтары Қарадөңге дарымайды. Екеуі енді найзамен шайқасады, содан кейін қылыштасады. Осы жекпе-жекте Қарадөң Қарамендені жеңеді. Қалған қырық бек пен нөкерлерімен тағы шайқасады. Бәрінен басым бола бастағанын көрген қалған қалмақтар жүйрік аттарымен жеткізбей қашады.

Аздан соң олар қалмақтың әскерін жинап қайта келеді. Қарадөң қабағынан қар жаудырып, екі көзі оттай жанып найзасымен жауды түйрей беріпті. Қара тұлпары да батырға көмектесіп, омыраулап, алға баса береді. Көп қалмақтың ортасын бұлтты қақ жарған найзағайдай бөледі. Қарадөң түлкіге түскен бүркіттей түнерді. Жанұшырған көп қалмақ бір батырға шыдай алмай қаласына қарай тағы қашқан екен.

Қарадөң олардың соңынан қуып барып, қаланы өзіне бағындырады. Қала халқы мол байлық беріп, алдына көп мал салып береді. Қала халқының бәрін Қарадөң мұсылман етіпті.

Малдың бәрін айдап келіп еліндегі жесір, жетімдерге, қара халыққа теңдей бөліп береді. Қалмақтардан алған алтын-күміс, байлықты да бәріне таратып берген екен Қарадөң.

Өзін кішкене кезінен асырап, тәрбиелеген ақсақал елге басшы етіп Қарадөңді қояды. Сөйтіп Қарадөң елге жақсылық жасап, жауды жеңген соң ғана елді басқарған екен.



Бұрынғы өткен заманда ноғайлы елінде Құрманбай деген бай болыпты. Бір перзентке көптен бері зар болып жүрген ол күндердің күнінде әйелі ұл туып, халықтың бәрін шақырып, той жасапты.

Сол тойдың үстінде қазақ пен ноғай халқын түгел басқаратын Қондыкер деген ханның шабарманы келеді. Ол өзінің келген себебін айтыпты. Сөйтсе Қондыкер ханға қалмақтың Күзбан деген ханы: «Саған соғыс ашайын деп жатырмын. Маған бағыныңдар, болмаса ұлдарыңды құл, қыздарыңды күң етем, еліңді шабам. Оған көнбесең соғысқа дайындал», – деп хабар берген екен.

Қондыкер хан хабар беруге осы шабарманын «Қырымның қырық батыры» деп танылған батырларға арнайы жіберген жайы осы. Батырлардың аттарын атап, ел қорғау үшін қалмақтарға қарсы күресулерін жарлық етіпті. Хан жауға аттансын деп бұйырған батырлардың ішінде Орақ батырдың үлкен ұлы Қарасай да бар екен.

Анасымен, қарындасы Қибат, інісі Қазимен қоштасып, сол кезде жасы тоқсанға келген батыр Ер Қосайдың Көк



Тарлан деген атын сұрап алып қалмаққа қарсы ол да аттанады.

Жолда батырлардың Қарасайдың ақылды екеніне көздері жетіп, оны әскердің қолбасшысы етіп сайлайды. Қарасай әскерді екі топқа бөледі, бірін өзі басқарып, біріне Әділ батырды басшы етіп қойыпты. Әділ батыр екеуі бір-бірін ешқашан жауға тастамасқа, өмірлік дос болуға серттеседі.

Қарасай мен Әділдің әскерлері екіге бөлініп, жауға ары қарай аттанады. Бір апта жүріп қайта қосылады. Жауға жақындағандарын Қарасай сезіпті.

Алдыңғы жақты барлауға кеткен Қарасайдың барлаушылары оның әкесі Орақ батырдың кезінде үңгір арқылы жер асты жолымен қалмақтар жаққа көрінбей өтетін жол жасағанын, сол жер асты жолын тауып алғанын баяндайды.

Жер асты жолымен өтіп, қалмақтардың қорғанына тап болады. Қорғаннан ары өте алмай не істерлерін білмей дал болған екен. Енді не істеу керек? Қорғанның үстіне қырық мың мерген қойған қалмақтардың дайындығы мықты болып шығады. Қорғанның орларынан атпен қарғып өтсе де әскер ары қарай бәрібір өте алмайды. Осы жолы Әділ батырға қиын кезде Қарасай батыр көмек беріп, жау қолынан аман-есен шығып кетеді. Бірақ соңында соғысып жүріп досын тағы таппай қалады. Ары іздеп, бері іздеп таба алмайды.

Қарасайдың батырлардан тұратын әскері бұл жолы қалмақтардың қорғанын басып ала алмапты. Бірақ Күзбан хан батырлардың қайтып шабуыл жасауынан қорқып, қазақ пен ноғай ордасына жорыққа шықпай тоқтап қалады.

Досы Әділдің Ақтабан атын жетелеп Қарасай елге қайтады. Батырлар да соңынан еріп Отанға оралыпты.

Қарасайдың ойынан жатса да, тұрса да досы Әділ



кетпейді. Түнде түсінде көреді, күндіз ойында жүреді. Бір жыл өткен соң Әділдей досын қайта іздеуге Қарасай атқа қонады. Бұрынғы батырлардың әрқайсысы әр жақта, бастарын жинау қиын болған соң Қарасай жанына інісі Қазиды ертіп қалмақтарға аттанған екен.

Қази Әділ батырдың Ақтабан атын мінеді. Бұрынғы көрген жер асты жолымен қалмақтар жаққа өтіп, олардың даласында жүрген малға тиіп, кек алып, жауға күн көрсетпепті.

Екі батырдың бұл ісі қалмақ ханының да құлағына жетеді. Күзбан хан Қарасай мен Қазиды ұстап алып сазайын беруге қалың әскерін сырнай-кернейлетіп жорыққа шығарады. Иттеріне дейін алып, олардың ізіне түсіпті. Күзбан ханның өзі бірге шығады әскерімен.

Қос батырды көрген бойда қалмақтың басы тастай, кеудесі темірдей жүрек жұтқан батыры Әшке Қарасайды жекпе-жекке шақырыпты.

Алдымен кезек алған Әшкенің атқан жебесі Қарасайға дарымайды. Өз кезегінде Қарасайдың оғы аспаннан жерге түскен найзағайдай болып қалмақ батырын аттан аударып түсіреді. Қарасай батыр солай жеңіске жеткенде қалмақтың қалың әскері жүрексініп, беті қайтып қалыпты.

Осы сәтті пайдаланып Қарасай мен Қази қалмақ әскеріне атойлап қарсы шабады. Жеті күн бойы жаумен соғысады. Шаршағандарын басып, бір қарағанда әлі қалмақ әскерінің үштен екісі бар екен. Жауға қос батыр қайта қарсы шауып, арлы-берлі қылыш сермеп сұлата береді. Сол екпіндерімен ақыры қорғанға кіріп, қаладағы қалмақ әскерінің де сазайын тарттырыпты.

Бір уақытта Қарасай атының шаужайына жабысқан қызды байқап қалып сөзге келеді.

- Кімсің?
- Мен ноғайлы елінің қызымын. Қалмақтар кішкене кезімде ұрлап әкетіп осында әкелген. Мені өздеріңмен



ноғайлы еліне ала қайтыңдар, өтінішім, – дейді қыз.

– Менің Әділ досымды көрдің бе? Одан қандай дерек бар?

– Ол осында, жеті қабатты темір үйде, аяқ-қолы кісендеулі. Қалмақтар оны қолға түсіріп, тұтқында ұстап отыр. Сендер осы қалаға басып кірерде жау оған у беріп әлсіретіп тастады. Мына қолымдағы дәрі соның уытын қайтарады, – деп Қарасайдың қолына дәрі ұстатады.

Қыздың айтқаны бойынша Қарасай жеті қабат темір үйді тауып, ішіне кіркен екен. Әділді көріп, аяғындағы кісенді үзіп, босатады. Екі дос жылап көрісіпті сонда.

– Неге мені жау қолынан ертерек алып кетпедің, Қарасай? – дейді досы.

– Сенің өлі-тірі екеніңді білмей, қайдан іздерімді білмей састым, Әділ досым. Енді міне, ноғайлыдан осы елге тұтқын болған бір қыздың айтуы бойынша сені тауып алып тұрмын. Өлі-ақ қалпыңа келесің, күшің бұрынғыдай болады. Енді қауіп сейілді, Күзбан ханды жеңдік. Бірер күн осында аялдап, елімізге қайтамыз. Сені сағынған анаң мен қарындасыңды көрер күн жақын, досым, – деп Қарасай Әділ батырға болған жайды баяндапты.

Қарасай батыр досы Әділді бір үйге апарып, құнарлы тамақ, нәрлі сусындар беріп, дәрісін ішкізіп, баяғы қалпына келтіреді. Бірнеше күн қасында болып, достың алдындағы міндетін қалтқысыз атқарады.

Батырлар сол елге жаңа хан сайлап, елдеріне қайтқан екен. Әділге дәрі берген қызды да тұтқыннан босатып, ата-анасына, туған-туыстарына ала кетіпті деседі.



Баяғыда он екі баулы ноғайда қыдырбай деген бай болыпты. Оның Меңдісұлу деген әйелі бар екен. Қыдырбай сексенге келсе де балалары болмай, ұл мен қызға зар болыпты.

Сол елдің Ақшахан деген ханы бар екен. Елдегі билермен бірге Қыдырбайдың байлығы мен малына қызыға қарап, қызғанатын көрінеді. Ақшахан билерімен ақылдаса келіп той жасайтын болып келісіпті. Алдынала «ұл-қызы жоқтар бұл тойға келе алмайды» деп жар салып, бәріне хабар берген.

Ол сөзге құлақ аспаған Қыдырбай Меңдісұлуды алып сексен нарға қымыз артып тойға келеді. Қыдырбайдай асқан бай адамға сексен нарға жүк болатын қымыз деген не тәйірі?!

Ақшахан мұнарада отырып олардың тойға келе жатқанын көріп, Тақылдақ деген уәзірін шақырып алыпты. «Қыдырбайлардың тойға кіре алмайтынын жеткіз» деп тапсырма берген екен.

Тақылдақ бірден Қыдырбайға келіп: «Бұл тойды Ақшахан жасап жатыр. Ханның бұйрығы талқыланбайды. Ұлсыздарға тойдан орын жоқ, қызсыздарға қызық жоқ. Қыдырбай, сен тойға кіре алмайсың», – деп кері қайтарады.



Әрине, оған Қыдырбай ашуланады. Ақылды әйелі Меңдісұлу: «Қой, ханның тілін алайық, бұйрыққа қарсы шықпайық, қайтайық», – деп ашу қысқан Қыдырбайға басу айтып, сабырға шақырыпты.

Меңдісұлу үйге қайтқан соң Құдайдан бала тілеп, Хақтың жолында ас берейік деп ұсыныс айтады. Қыдырбай малдарын құрбандыққа шалып, ғаріп пен міскіндерді, халықты шақырып ас береді. 10 күн бойы ас жалғасыпты.

Ақыры Бір Хаққолдап, ел тілегі қабыл болып, Меңдісұлу бір ұл, бір қызды дүниеге әкеледі. Екеуі егіз екен. Ұлдың атын Қобыланды, қыздың атын Қансұлу деп қойыпты.

Содан аттай желіп он екі жыл өтеді. Қобыланды бір күні әкесі Қыдырбайға келіп:

– 12 жасқа келдім, әке. Енді бос қарап жатпайын. Батаңызды алайын деп келдім. Тоқпақ жалды айғырды беріңіз, сол айғырға мініп толып жатқан малымызды барып көрейін, түгелдейін. Дос пен дұшпан бар ма, соны байқап келейін, – дейді.

– Қобыланды балам, садағың алтын, жебең күміс. Жаудан қорғар сауытыңды ки, тоқпақ жалды торы айғырды ал, малыңды түгелдеп қайтуға рұқсат бердім, – деп батасын арнапты.

Әкесі Қобыландыға Сайрауық деген кісіні көмекші етіп береді.

Қамысты деген көлден жылқылардың су ішкенін қарап, малдарын түгендеп тұрған Қобыланды алыстан бір шаңды көреді. Әкесіне келіп: «Рұқсатыңды бер, шаңның не екенін біліп келейін», – депті Қобыланды.

Әкесі рұқсат береді. Ол кетіп бара жатқанда анасы:

– Байқап жүр, балам. Сақтанып жүр үнемі, – дейді ескертіп.

Шаңға жақындағанда Қобыланды бір баланы көріп, ол не екенін сұрайды. Сонда әлгі бала:



– Бұл қалмақтың елі, Алшағыр деген ханның жері. Бұл елде Көктен деген әже бар, оның Құртқа деген қызы бар, өте сұлу, қызыл ерін, ақ маңдайлы, мақпалдай нәзік, үлбіреген. Соған қалмақтың ханы Алшағыр мен ноғайлының ханы Ақшахан таласты. Көктен әже той жасап жатыр, алып, биік терегім бар, соның ең биігіне кім жебесін жеткізеді, қызымды соған берем деген. Соған екі хан келіп жатыр, – дейді мән-жайды түсіндіріп.

Қобыланды екі ханға сәлем беруге барып, өзін таныстырады. Өзінің де Құртқа арудан үміті барын айтады. Хандар: «Үздік болсаң, дәлелде, жең», – дейді.

Қобыланды өз кезегі келгенде жебесін теректің биігіне жеткізеді, ең үздік атанады. Биік мұнарадан бәрін көріп, бақылап отырған Көктенге Құртқа: «Осы бала саған күйеу бала болуға жарайды екен», – деп төрелігін айтқан екен.

Қобыландыны өз үйіне апарып, Көктен жеті күн бойы той жасайды. Қобыланды мен Құртқаның некесі қиылып, Көктен әже ақ батасын беріп, бақ тілепті.

Қобыланды Құртқаны өз еліне алып барып, келін етіп түсіреді. Қыдырбай бай алтын-күмісін шашу етіп шашқызып, отыз күн ойын, қырық күн тойын жасапты деседі.

Жаңа түскен келін Құртқа атасы Қыдырбайдан құла биенің ішіндегі құлынын өтініш етіп сұрап алады. Кейін биені туғызып алып, құлынын ешкімге көрсетпей сегіз ай бағыпты. Жылқының ел көзінен тасада жылтырап өскені қандай ғажап! Енді сегіз күн бағып, Қобыландыға берем деп жүрген еді. Тура сегіз ай толғанда сегіз күні кем торы атты Қобылады көріп қойып, қоярда-қоймай мініп көрем дейді.

– Өлі сегіз күні кем, шыда, – деген Құртқаның сөзін тыңдамай торыны мініп алған екен.

– Малдарды қарап келем, – дейді жүйрік атқа мінген Қобыланды рухы биіктеп, еңсесі тіктеліп.

Қобыланды алты күндік жерге екі сағатта жетеді торы



атымен.

Олар аң аулап жүрген қалмақтың Көкаман, Көкқасқа, Айқасқа, Жанқасқа деген төрт батырымен жолығып қалып, алтауы достасады. Қалмақтың ол төрт батыры баяғы Алшағыр ханның адамдары екен.

Қобыланды үйіне келген соң Қыдырбайға:

– Жеріміз тозып, құнарсызданып, шөп дұрыс шықпай барады. Жер ауыстырсақ, – деп Алшағыр ханның жеріндегі Көкөзен деген көлдің маңына малын айдап апарады.

Оны естіген Алшағыр хан Айқасқа батыр арқылы Қобыландыны өзіне шақыртады.

– Ал, Қобыланды, менің рұқсатымсыз көлдің маңына жылқыларыңды әкеп жайып жүрсің екен. Менің бір өтішім бар сенде. Орындайсың ба?

– Айтыңыз, қолымнан келсе орындайын.

– Алыста Бектас деген жауым бар, соны қолға түсіріп, маған алып келсең.

– Жақсы, ол менің қолымнан келер, – дейді Қобыланды батыр.

Қару-жарағын сайланып, бес қаруын алып Қобыланды жолға шығады. Шапқаннан шауып отырып көп жер көріпті.

Бірде торы аты алға баспай қояды. Қамшы басса да жүрмейді. Сонда торы атқа тіл бітіп:

– Құртқа мені сегіз ай, сегіз күн баптаймын деп серт берген еді. Сегіз ай бапталсам да сегіз күнім кем, сол үшін сүйегім босап, көсіліп шаба алмай келем. Қобыланды, ер-тоқымымды ал, сегіз күн жайылайын, сегіз күн маған ер салма, – депті.

Қобыланды атын қоя береді де сегіз күн ұйықтайды. Батырлардың ұйқысы да қатты болар.

Тұрса торы аты бурыл болыпты. Тайбурылға мініп тағы жиырма күн шабады. Алдынан көп әскер көрінеді. Ол Қобыланды келе жатыр дегенді естіген қалмақтың Бектас батыры бастаған қырық мың әскері екен.



Бектасты Қобыланды батыр жекпе-жекте жеңіп, арқанмен байлап тастайды. Он екі күнде он екі мың әскерді жеңеді. Қалмақтың қалған әскері Қобыландыдан қашып құтылады.

Бектасты алып бірнеше күн жол жүріп үйіне қайтыпты. Қобыланды батыр үйіне келсе жұрт босап қалған, Көкөзен жақтағы жайылған мыңғырған малы жоқ, ақ күмбезді үйінің орны ғана қалыпты. Әкесі Қыдырбай да, анасы Меңдісұлу, қарындасы Қансұлу да жоқ. Не істерін білмей тұрғанда біреу атпен шауып жетеді. Сөйтсе, жары Құртқа екен.

– Батырым, Алшағыр хан сені жауға әдейі жіберіпті. Сен кеткен соң хан жеріңді, малыңды тартып алып, бүкіл ноғай елін құл етті. Әкең Қадырбай мал бағып, анаң Меңдісұлу тезек теріп кетті. Қарындасың Қансұлуды күң етейін деп жатыр, – деп бар шындықты айтыпты.

Оны естіген Қобыланды Тайбурылына қайта мінеді. Алшағырдың ордасына шабады төтелеп. Астындағы Тайбурылдың көзі оттай жанады, көшеден шауып өтіп, шарбақтардан қарғып өтеді. Тайбурылдың екпіні үй жығардай сұрапыл болған екен. Қобыланды батыр асқан батылдықпен көп ерлік жасапты. Ол он бес күн бойы қалмақтың әскерімен соғысып, жеңіске жетеді.

Батыр барлығын азат етіп, малы мен байлығын қайтарып алыпты. Қалмақтардан зәбір көргендерге пана болып, әлсіздерді қорғаған. Халықтың мамыражай өмір сүруіне өз үлесін осылай қосқан екен.

Қобыланды батырдан қашқан қалмақтар Қытай жаққа қашыпты.



Ұлы даладағы тағы бір батырлар жыры Құттықия жайлы айтылады. Енді соған кезек берейік.

Құттықия деген хан болыпты. Хандықтан түскен соң ержүрек Құттықия жасы егде тартқанына қарамастан қалмаққа жорыққа аттанғысы келеді. Қалмақтар ол кезде қайта-қайта шабуылдап, елдің тынышын алып тұрған кез екен.

Көпшілікпен ақылдасқанда біреулер:

– Қалмақтар оңай алдыратын ел емес. Мол әскер жинап барыңыз, – дейді. Енді біреулері:

– Қалмақтарды бізге енді шабуыл жасамайтындай тұқыртуымыз керек. Құдай қолдасын, біз қасыңызға ереміз! – десе керек.

Қалмақтың ханы Ақташының елі үш айлық жер еді. Жанына әскерін жинап нар тәуекел деп қалмаққа қарсы аттаныпты.

Елсіз жерде жортып келе жатқандарында алдынан бір адам көрінеді. Жақындап келгенде әлгі адам:

– Қалмақ деген ел едік. Ақташы ханның бір ерімін. Сен кім боласың? – депті Құттықияға.



– Құттықия менің есімім. Ақташы хан еліме шабуыл жасай берген соң бұл жолы оған қарсы жорыққа шықтым. Қане, қалаңды көрсет. Болмаса менімен жекпе-жекке шық, – депті сонда біздің батырымыз.

Екеуі шайқасуға бекінді. Әуелі қалмақ садақпен Құттықияны атады. Оның үш оғы да Құттықияға тигенімен сауытын бұзып өте алмайды.

Енді кезек біздің батырға келеді. Құттықияның алғашқы оғына қалмақ батыры өлмейді. Екінші оғы жүрегіне дәл тиіп, жау аттан құлап түседі.

Құттықия жолын ары қарай жалғастырыпты. Келе жатса алдынан қарулы отыз қалмақ тағы шыққан екен. Құттықияның серіктері артта қалып қойғандықтан жалғыз келе жатқан оған отыз қалмақ жабылып кетеді. Батыр олардың бәрін жеңеді.

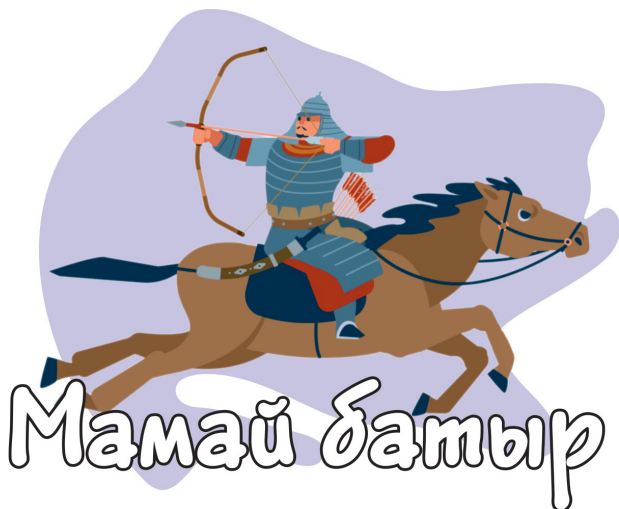
Ақыры Ақташы ханның қаласына келіпті. Қала төбеде, биікте орналасқан екен. Қақпасын бекітіп, қорғанған қалмақ әскері үш күн бойы Құттықия батырды жолатпапты. Келесі күні қақпаны балтамен шауып сындырып, бұзып кіреді.

Ақташы ханның ордасына тебініп атымен кірген батыр:

– Ақташы хан, халқыңмен біздің дінге өт, сонда дос боламыз. Әйтпесе қалаңды талқандап, бәріңді жер жастандырам. Тыныш жатқан елімді қайта-қайта шаба бердің. Көресің енді елді шабуылдап, халықты зар илеткенді. Дүние – кезек. Менің еліме жасағаның өз басыңа келейін деп тұр енді, – депті.

– Сенімен өлгенімізше шайқасамыз! – деп Ақташы хан мен әскері біздің батырға қарсы шабуылға шығады.

Құттықия қарсы шыққандардың бәрін жеңіп, елді бағындырып, өз жеріне қайтқан екен.



Баяғы өткен заманда Мамай деген хан болыпты. Өзі хан, өзі батыр болған деседі. Мамайдың сенімді серігі Орақ батыр екен.

Күндердің күнінде Мамай сексен төртке келеді. Досы Орақ батыр ажалы жетіп өліп, Қарасай, Қази деген екі ұлы жетім қалыпты.

Орақ пен Мамайға өш қалмақтың Темірхан деген ханы бар екен. Орақ батырдың қайтыс болғанын естіп, қуанған Темірхан Ханбике деген шабарманына:

– Мамайға барып қайт. Орақ өлді, енді оның күші кеміді. Маған бағынсын, жылда алым-салық төлеп тұрсын. Оған көнбесе Қиғаш деген тауға соғысуға келсін, – деп тапсырыпты.

Ханбикеде дәрмен жоқ, жүйрік атына мініп алып Мамайға хабар жеткізуге қырық сарбаз алып бірнеше күн жолға шығады. Оның келе жатқанын естіген Мамай «еліме жолатпайын» деп алдынан шығады орта жолдан.

Темірханның сәлемін естіген ол:

– Мен халқыммен, ел-жұртыммен ақылдасайын. Олар не дейді екен? Алым-салық төлеп тұруға келіспесе Қиғаш тауында соғысуға дайындалайын. Осы жерде бір апта күт, – деп жауап беріпті.



Өз еліне келген Мамай халқымен не істеу керек екенін ақылдасады. Ноғайлы елінің игі жақсылары:

– Қалмақ Темірханның үш жыл алым-салығын төлейік, сөйтіп Орақ батырдың бір баласы Қарасай тоғызға, Қазі сегізге толады. Бұл уақытта олар әкесі Орақтың орнын басардай ержетіп қалады, – деп кеңес береді.

– Жаудың дегеніне көнбеймін, жалғыз өзім-ақ соғысып, қолдарында өлейін қалмақтың, – деп ашумен шығып кеткен екен Мамай.

Артында қалған ноғайлы елі бекер қырылатын болдық деп қорқып бір түнде басқа жаққа көшіп кетіпті деседі.

Ертеңінде Мамай таңертең келсе елі көшіп кеткен, жайлауда малы көрінбейді. Елдің қалмақтың мол әскерінен қорқып көшіп кеткенін аңғарады. Не істеу керек?

Үстіне сауытын, басына дулығасын киіп, қолына найзасын алып, беліне қылышын салып, сақадай сайланыпты. Бірден Нұрбике қырық сарбазымен күтіп жатқан жерге атойлап кеп жауға бүйірден тиеді. Түсі бұзылып, лашын құстай жауына шүйлігеді. Қырық сарбазды қирата жеңіп, Нұрбикені қолға түсіріпті. Атын тартып алып, Темірханға қайта қоя береді жаяулатып.

– Қалмақ ханы Темірханыңа айта бар, біз талап-шарттарына көнбейміз, бір аптадан қалмай әскерімен Қиғашта соғысамыз, – депті түсін суытып.

Нұрбике – шабарманнан бәрін білген Темірхан ойдағы-қырдағы қалмақ әскерінен жеті мыңдық қол жинапты. Он екі жерден ту көтеріп Қырымнан аттанады.

Мамай батыр алдымен садағына жебесін салып, бір атқанда мол атып бір аптада екі мың қалмақты жер жастандырған екен. Жебесі таусылған соң Қиғаш тауының үстіне шығып, үлкен-үлкен тастарды жұдырығымен сындырады. Сол таспен төмендегі қалмақтарды үстіге шығармастан атып тағы екі мың жауды кемітеді.

Атарға тасы қалмай, әбден шаршап, қалжыраған Мамайды қалмақ әскері ақыры тұтқынға түсіріпті.

Мамай батырды жетпіс метрлік терең құдыққа қамап,



үстін таспен бастырыпты қалмақтар. Солай өлсін деп Темірханның ойлап тапқаны екен бұл.

Мамайдың әйелі Қарашаш жаман түс көріпті. Түсінде Мамайдың қиналғанын көріп Қараүлек деген Мамайдың анасына айтыпты. Кәрі әже Орақ батырдың екі ұлы Қарасай мен Қазифа жеткізеді. Сол кезде бала Қарасай Балакер деген тұлпарына мініп жауға аттанады. Бар мақсаты – Мамайды құтқару.

Жолда Ханбикеге жолыққан Қарасай балалығына карамай асқан батылдық танытып қолға түсіріпті. Мамайдың қамалған құдығына Ханбике бастап барып, әлі тірі батырды шыңыраудан құтқарып алған Қарасайдың қуанышы қандай десеңші!

Ханбикеге адал болуға серт бергізіп, өзіне қаратқан соң Қарасай оны әбден әлсіреген Мамайды үйіне жеткізуді тапсырады. Өзі кек алмаққа қайтадан қалмаққа аттаныпты.

Темірханмен жекпе-жекке шығады. Әуелі кезекті қалмақ алады. Алпыс батпан шоқпарымен қатты ұрып қалғанда Қарасай жалт беріп бұрылып, дарытпаған екен.

– Тағы да сен ал кезекті, – дейді қас қақпаған бала Қарасай.

Темірхан екінші рет ұрғанда шоқпары быт-шыты шығып сынады, бірақ Қарасайға ештеңе болмапты. Ендігі кезек Қарасайда. Найзасымен бірден-ақ Темірханды жеңген Қарасайдың еңсесі одан да биіктеп, рухы асқақтайды. Әрине, бұл оның аласармас арманы емес пе?

Жауды жеңген батыр бала Қарасай сөйтіп Мамайға жеңімпаз болып келіп, сәлемдеседі. Содан соң көшіп кеткен халықтың соңынан барып, бәрін қайтарыпты.

Өрі хан, әрі батыр Мамай елді әділ билеп, қой үстінде бозторғай жұмыртқалар заман орнатып, халық бақытты өмір сүрген екен.



Жүрекжұтқан Мұса деген жігіт он бес жасында атқа да, таққа да мініп батыр, хан болыпты. Бірде ол қалмақтарға қарсы – Қосым деген бектің еліне жорыққа аттаныпты. Алдын-ала бір адамын алдағы жолды барлап, Қосымның қаласы жайлы біліп келуге жіберген екен. Ол адамы қайтып келіп Мұса ханға кіріпті.

– Ардақты хан, Қосымның қаласын көріп қайттым. Қаланы айнала жеті қатар қазылған терең ор бар. Алты қақпасы бар екен қаланың. Үлкен, биік дуалмен қоршалған. Қаланың бір жағында тау, бір жағында көл бар. Бер жағында қалың орман тұр. Өздері өте көп екен. Біздің шамамыз келер ме екен оларға? – депті.

– Бала, ол не дегенің?! Жауға аттанамыз! – деп хан әскерімен алға аттанады.

Бұлардың келе жатқанын естіген Қосым мың әскерімен олардың алдынан шықты.

Мұса мен Қосым бір-бірімен жекпе-жекте қарсы келеді. Екеуі де батыр, екеуі де мықты. Қайсысы жеңер екен? Екі жақтың да әскері қыбыр етпестен үнсіз бақылап тұр.

Екеуі бір күн бойы шайқаста бірін-бірі жеңе алмапты.



Екеуі аттың үстінде де алысады, аттан түсіп те шайқасады. Мұсаның жанындағы досы Берді шыдап тұра алмай әскермен жауға тап береді. Екі арада үлкен соғыс басталған екен.

Үш күн бойы екі батыр бір-бірін жеңе алмайды. Төртінші күні Мұсаның тегеурініне шыдамаған Қосым қашады. Оның әскері де Қосымның соңынан шұбырып қашқан екен.

Мұса хан енді Қосымды соңынан қуып қалаға кіреді. Көп қалмақтың арасынан іздеп тауып, қайта шайқасады. Ақыры әділ жекпе-жекте Мұса Қосымды жер қаптырады. Мақсатына жеткен соң енді оның ағасы Оспанның қаласына аттанды. Мың әскерімен екі айлық жолға шықты. Қалаға жақындағанда алдынан Оспан да мың әскермен қарсы алыпты.

– Мұса ханның елін жылда шауып, бала-шағасын еңіретіп жетім қалдырып жүрген қалмақтың ханы Оспан мен боламын. Кімсің сен? – дейді бастырмалатып.

– Сол Мұса хан мен боламын. Халықтың кегін алуға келдім. Інің Қосымды мерт қылып, қаласын өзіме бағындырдым. Енді сенің кезегің келді, – дейді әрі хан, әрі батыр Мұса.

Сол сәтте екі хан да қолына алмас қылыш алып шартпа-шұрт қылыштасқан екен. Ұрыс екі-үш күнге созылады. Қалмақтың бәрі қырылады. Біздің жақтан екі жүз әскер өледі, жүзі жараланыпты.

Мұса хан әскерімен енді Оспанның қаласына қарай қаптапты. Он екі қатар қазылған ордан аттары қарғып өтеді. Он екі күн қалмақпен соғысты. Оспанды тығылып қалған жерінен тауып алып, жекпе-жекке қайта шақырады. Бұл жолы Оспанның аяғы аспаннан келеді. Мұсаның мерейі үстем болды. Бұл қаланы да өзіне бағындырыпты.

Мұса хан енді ежелден бергі жауы Асанәзір ханның еліне жорыққа аттанған екен. Мың әскерімен үш ай жол



жүріп жетеді. Алдынан көп әскерді бастап жоңғардың Асанәзір ханы шығыпты.

Екеуі жекпе-жекте күш сынасады. Алдымен кезек алған жоңғардың ханы қозы жауырын оғын алып атады. Бұл оғы Мұсаның сауытынан өтсе де денесіне жетпей тұрып қалған екен. Енді ол садағына берен деген оғын салады. Ол да Мұсаны өлтіре алмапты. Асанәзір енді сауыт бұзар оқты алады. Ол оқ Мұсаның сауытын бұзса да ары қарай бойлап кіре алмаған екен.

– Бердім енді кезекті саған. Мұса, ата бер, – депті Асанәзір сызданып.

Мұса ханның атқан алғашқы оғынан-ақ жоңғардың ханы опат болады.

Біздің әскерлер әрең шыдап тұр екен, жоңғардың төрт есе көп қалың әскеріне арыстандай атылыпты. Екі күн бойы соғысады. Жоңғарлар да ержүрек екен. Біздің әскер бәрібір оларды жеңіп шығады. Мұса ханның үш жүз елу кісісі жау қолынан қаза тапса, жоңғардың төрт мың әскері жер жастанған екен дейді.

Қашқан жоңғарды қуып барып Асанәзірдің қаласын да алған Мұса хан мол олжамен елге қайтады. Қалмақтар да, жоңғарлар да көпке дейін Мұса ханның айбынынан қорқып Ұлы далаға жорыққа шықпапты. Еліміз бейбіт заманда өсіп-өніпті.



Парпария – Баба түкті шашты Әзиздің ұлы. Баба түкті шашты Әзизді халық әулие ретінде таниды.

Парпария он алтыға келгенде әкесі оны үйлендіреді. Ол жиырма жасында көктемнің бір күнінде ел қыстаудан жайлауға көшіпті. Парпария болса елдің көшуіне көмектесіп болып, өзі әкесінің жанында мешітте он күнге қалған екен.

Бір күні әкесі екеуі мешітте отырғанында бір қойшы келіпті.

– Баба түкті шашты Әзиз, елге Шамақан қалмақ келіп, әскерімен бүлік салып кетті. Сен әулиесің ғой, бізге ақыл айт, не істейміз? – дейді қиналған қойшы.

– Парпария, жауды соңынан қуып жет. Қазақтың намысын таптатпа. Елдің кегін сен ал, жауға аттан, – деп батасын беріпті. Ұлы бірден атына мініп, қалмақтардың соңынан шабады.

Ұзақ жерді азғантай уақытта шауып өтіп, елге жетіпті. Шеттегі үйде бір әйел мен бір қыз сөйлесіп отыр екен.



Парпария әйелінің дауысын бірден таниды. Өзінің әйелі екен.

– Жылама, жарқыным. Жау өлтірген ата-анаңның кегін аламыз. Парпария да кеп қалар, – дейді әйелі. Сонда Парпария үйге кіріп келеді.

– Қалмақтың соңынан қуып жетуге шықтым.

– Жалғыз өзіңе қиын болар. Олар көп, сен жауға жалғыз барма. Жаныңа әскер жинақта.

– Тәуекел етіп, әкемнің батасын алып шықтым. Ажалым жетсе өлермін. Ажалым келмесе аман-есен оралармын. Астыма мінген Құла атым сенімді. Бес қаруым сай, күш-қайратым кемелінде, – деп Парпария қалмақтың соңынан ары қарай қуады.

Шамақанның әскерін жүйрік атының көмегімен қуып жетеді-ау әйтеуір! Сонда Шамақан сөйлейді.

– Ай, Парпария! Осылай қаңғырып жүріп бекер өлетін болдың-ау. Маңдайыңның соры қалың екен. Біздің мол әскерге жалғыз өзің не қайрат қыласың? Өз обалың өзіңе, енді біздің қолымыздан мерт боласың, – дейді.

– Ай, қу қалмақ Шамақан! Қаланды алып, халқыңды бағындырып, белінді сындырмай кетпеймін! Жай жатқан елге неге тиісесің?! Көрсетейін көкеңді! Сазайыңды тартасың! – деп ақырады оған Парпария.

– Жекпе-жекке шығайық онда!

– Шамақан, жекпе-жекке шақыруға артыңнан қуып келіп тұрмын. Басыңды алып, ер-тоқымыңды отқа жағамын. Астыңа мінген боз тарланыңды жетегіме алармын. Сенен елдің кегін алмасам маған серт!

Екеуі де бір-біріне найзамен ұмтылыпты. Найзаласқан соң қылышқа кезек келеді. Екеуі де бір-бірін ала алмай ұзақ шайқасыпты. Бір кезде Парпария ішінен Құдайға сыйынған екен. Құдай қуат беріп, күші қайта қалпына келіп, анандай жерден бақырып жүгіріп келе жатқан Шамақанды садақпен атып өлтіріпті.

Сол екпінімен атқа мініп, қалған қалмақтарға да



найзасымен ұмтылып, кезек-кезек түйреп аттан құлата береді. Қалмақтардың аман қалғандары бір төбенің үстіне барып жиналады. Ішінде Шамақанның әкесі Шаштөбе хан бар екен. Бес қаруын сайлап, ұлының кегін алуға Парпарияға қарай дүбірлетіп шауып барыпты.

– Әй, жас бала, бұл елдің ханы менмін. Шаштөбемін. Сен мерт қылған Шамақанның әкесімін. Үстіңдегі ақ сауытыңның омырауын айырып, қолыңдағы найзанды екі бөліп тастаймын. Қылышыңды да тартып алып, еш қарусыз қалдырам. Ұлымның кегін алам сенен. Талқандап, жоқ етем сені. Әй, жас бала! Мықты болсаң мен еліңді шапқанда қайда болдың?! Батыр болсаң кел, менімен шайқас, – дейді салған беттен.

– Екі жүз батырыңа сеніп тұрсың ба, Шаштөбе? Жалғыз болсам да бәріңді күйретіп жеңуге әлім жетеді. Жекпе-жекке шығуға дайынмын! – депті Парпария да.

Найзамен түйрескенде Парпария қалмақтың батырын жер жастандырады. Қалған екі жүз әскер жан-жақтан Парпарияны қоршап алып шабуылдаған екен. Батырымыз оған да төтеп беріп, қалмақтың әскерін оң жағынан да, сол жағынан да шауып құлата беріпті. Астындағы Құла аты найзағайдай ойнайды. Қашқан қалмақты қуып жетеді. Сонда үрейі ұшқан қалмақтар:

– Кешір, батыр. Еліңді шапқанымызды кешір. Сенің дініңе кіреміз. Мұсылман болайық. Саған тілекші болайық. Өзіңе, еліңе қастық ойлағандарға сенімен бірге соғысайық, – дейді.

Сөйтіп жауларын досқа айналдырып, мұсылман етіп, Парпария еліне аман-сау оралған екен.

САЙЫН БАТЫР



Ерте заманда Бозмонай деген бай болыпты. Алпыс жастан асса да әйелі бала тумай бір перзентке зар болған екен.

Бірде малын бағып жүрген тоқсан құлы ақылдасып, ұлы, соңында іздеушісі жоқ Бозмонайды келген кезінде жабылып ұрып өлтіріп, малын тоқсанға бөліп алайық деп кеңеседі.

Ертеңінде дәл солай істемек болып бәрі байға тап бергенде Бозмонай олардан қорғанып, атымен қашып үлгереді. Үйіне налып, ренжіп келіп жатып қалады. Сонда жанына бір әулие келіп, Құдайдан бала тілеуін сұрапты.

— Көп бала тілейсің бе, немесе мың балаға татитын бір бала сұрайсың ба? — депті әулие.

— Құдайдан мың балаға тең келер бір бала сұрасам жетеді, — депті Бозмонай, — өмір жасын ұзақ етіп бере берсін!

Әулие кетерінде ұлының атын Сайын деп қоюын сұрайды.

Аллаға жалбарынып, қошқарын құрбандыққа шалған соң олар күндердің бір күнінде ұлды болады. Уәде



бойынша атын Сайын деп қойыпты.

Бозмонай елді жиып той жасап, халықтың батасын алған екен. Сайын тез өсіп-жетіле бастайды. Бірге келгенде ақылды болып, екіге келгенде елді ойлар азамат қатарына қосылыпты деседі. Үшке келгенінде ерттеп мінген атынан кешке дейін түспейтін ер болады. Төрт жасқа келгенде қарағайдан найза ұстайды. Беске келгенде Қадыр түнін күзетеді. Ноғайлы елінің үш қаласын жаудан күзетіп, халықты асырайтын ер болады. Алты жасқа келгенде бетіне ешкім қарсы келмес батырға айналыпты.

Сайынның тез ержеткенінен қорыққан баяғы тоқсан құл ақылдасып, бір күні біздің әкесіне кезінде қастық ойлағанымызды білсе құртады деп елсіз-сусыз жерді бетке алып қашып кеткен екен.

Ертеңінде жылқыға келген Ер Сайын тоқсан құлының да қашып кеткенін біліп, соңдарынан Қарала атымен қуыпты. Жүйрік бір-бір атқа мінген тоқсан құлды қуып жетіпті де ойланып тұрып қалады Сайын. Егер мына құлдармен соғыссам мені Құдайдан әрең тілеп алған әке-шешем маған бірдеңе болса көтере алмайды. Ал бұл құлдарды бетімен қоя берсем еркектік намысыма сын деп ойланып тұр.

Ақыры құлдарын қайтаруды ойлап қылышын қынынан суырып жалғыз өзі тоқсан құлға атойлап шабады. Қарсы тұрған құлдардың бәрін жер жастандырыпты. Тоқсан құлын соғыста жеңгенін ешкімге айтпай Сайын жүре береді.

Малына енді өзі қарап, жылқыларына өзі бас-көз болып жүріпті. Бірде Ер Сайынды көріп, танысуға, қалмаққа қарсы жорыққа бірге шығуға жанына алу үшін Сайынды Қобыланды батыр іздеп келеді.

Танысып, қонақ болған соң Қобыланды қалмаққа менімен бірге аттансаң деп Сайынға қолқа салады.



Сонда Сайынның әке-шешесі:

– Бұл бала әлі жетіге толмады. Үш жыл бер, үш жылдан соң он жасқа толған соң жаныңа ерсін. Оған дейін жауға жорыққа барар атын, қару-саймандарын дайындасын, – дейді.

Ал Сайын болса Қобыландымен бірге жауға аттануға қазір-ақ дайын екенін білдіріпті. Қобыланды үш жыл мұрсат беріп, еліне аттанады.

Қобыланды батыр кеткен соң Сайынның ата-анасы жалғыз ұлдарын үйлендіргісі келіп айттыратын қыз іздей бастайды. Халық Көбік байдың беті желге тимеген, езу тартып күлмеген, бөтен үйге енбеген Аюбике деген сұлуды Сайынға жар болуға лайықты деп айтады. Қолаң қара шашты, қырғауылдай керілген, тамағынан ішкен асы көрінген, бетінен күн сәулесі білінген Аюбике шынында да көркіне ақылы сай қыз болатын.

Бозжорға атына мінген Бозмонай көбік байға барады.

– Ер Сайын балама қызың Аюбикені айттырайын деп келдім, – дейді.

– Шауып алса малым көп, үйден алса қызым да көп, Сайындай тентек ұлым да көп. Шамасы келсе шауып алсын. Сайынға қызымды бермеймін, – деп ашуланады Көбік бай.

Бозмонай еліме барып, әскер жинап келіп шапсам шауып алам деп бекініп үйіне қайтады. Ол кеткен соң сол елдің ханы мен игі жақсылары Көбік байға келіпті.

– Екі ел жауласса қырғын болып, көп адам шығын болады, ел аман тұрсын, қызыңды Сайынға бер, ол лайықты азамат, – дейді.

Көбік бай бұл сөзге тоқтап, Бозмонайдың соңынан құлын жіберіп сәлемін жолдапты.

Ақыры Сайын мен Аюбике үйленіп, отыз күн ойын жасап, қырық күн тойын жасап, халыққа үлкен, мол дастархан дайындалады. Күндердің бір күнінде екеуі

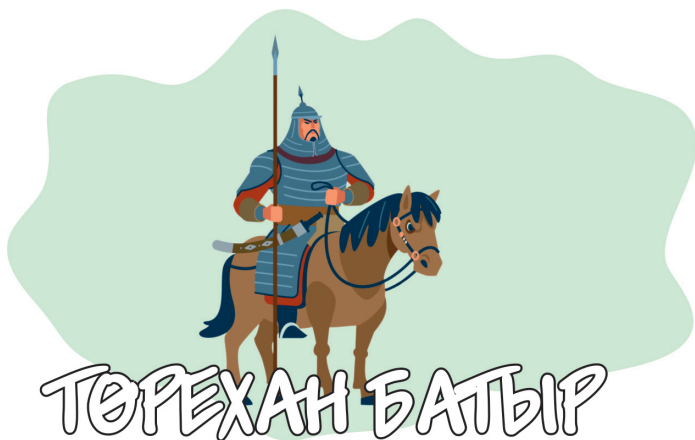


ұлды болады. Атын Бөкенбай деп қойған екен. Бөкенбай бір жасқа толғанда уәделескен үш жыл бітіп, Қобыланды батыр қайта келіпті.

Қобыландымен бірге жауға аттанған Сайын жанына қырық жігітті таңдап алды. Он екі ай жол жүріп қалмақтың шетіне ілінеді.

Қобыландының мың әскері мен Сайынның қырық серігі қалмаққа атойлап ұмтылды. Бірін-бірі ала алмай әскерлер он бес жыл соғысады. Бірде Сайынның ұлы Бөкенбай мен әкесі кеткенде іште қалған, енді ат жалын тартып мінер азамат болған Киікбай баласы анасынан Сайын батырды іздеп тауып, көмек беруге шығуға рұқсат сұрайды. Анасы келісімін берген соң Сайынның екі ұлы айлап жол жүріп, жаумен соғысып жатқан әкесіне тың күшпен келіп көмектеседі.

Бөкенбай да, Киікбай да әкесіндей батыр екен, соғыста ерлікпен көзге түседі. Жауды жеңіп, бәрі үйге аман-есен оралыпты. Ұлы мен екі немересінің жорықтан сау келгендеріне Бозмонай халықты жиып той жасаған екен. Содан бастап елге қалмақтар жоламай, халық бақытты күн кешіпті.



Ертеде Темірхан деген хан болыпты. Ол Нұрадын ханның Сәуле деген қызына үйленіпті. Әйелі бірнеше жыл бала таппаған соң түркіменнің Қараман деген ханының қызы Қарашашты тоқал етіп алған екен.

Күндердің бір күнінде Қарашаш Егізбай деген ұл туыпты. Екі жылдан соң тағы бір ұл туып, атын Сегізбай деп қойған екен. Бір күні Сәуле де жүкті болып, егіз бала дүниеге келеді. Ұлдың атын Төрехан, қыздың атын Ханбибі деп қояды.

Темірхан аяқ астынан ауырып, өмірден өткен екен. Енді оның орнына кім хан болады? Үлкендер сол кезде он тоғыздағы Төрехан лайықты десе, жастар жағы жиырма үштегі Егізбайды қоямыз деп болмайды. Сегізбай ол кезде жиырма бірде екен.

Ақыры қариялардың дегені болып, таққа Төрехан отырады. Ренжіген жастар барып Егізбай мен Сегізбайды азғырады. Төреханнан тақты тартып алыңдар деп үгіттейді. Жастардың сөзіне желігіп алған Егізбай мен Сегізбай анасы Қарашашты да тыңдамай, қойыңдар дегеніне көнбей Төреханға қарсы аттаныпты. Қарашаш бір хабаршыны атқа мінгізіп:

– Төреханға тезірек жет. Екі ағасы Егізбай мен



Сегізбай хандық тағын тартып алуға келе жатыр деп хабар бер. Төрехан қапыда қалмасын, ескерт, – дейді.

Шабарман тез жетіп, мән-жайды Төреханға жеткізіп үлгереді. Төрехан бірден анасы Сәулемен ақылдасады.

– Олар сенің ағаларың. Таққа бола араздаспаңдар. Олардың көңілін суытпа, егер тілімді алсаң тағынды өз еркіңмен бер, – дейді анасы.

– Жарайды, анашым. Дұшпандықпен емес, жай ақылдасуға келсе ханның тағын соларға берейін, – деп көнеді Төрехан.

Сол арада дүбірлетіп шауып Егізбай мен Сегізбай келіп, сыртта тұрып:

– Төрехан, шық сыртқа! – деп айқайлапты. Олардың дұшпандықпен келгендері аңғарылады.

Сонда Сәуле анасы:

– Туысқандықты ойлап келіп тұрған жоқ екен бұлар. Өктемдік көрсетіп, соғысуға келіп тұр екен. Төрехан, ондай болса, аянба, намысыңды қорға, – деп жігер береді.

Екі ағасының бұл дәрекілігіне әрең шыдап тұрған Төрехан анасының бұл сөзінен күш, рух алып бес қаруын сайланып сыртқа шығыпты.

– Екеуің де менің ағаларымсыңдар, соншама неге ашуланасыңдар? Сәуле анама аттан түсіп, ішке кіріп сәлем беріңдер, – дейді.

Оған екі ағасы тұра ұмтылды. Олар екеу, бұл жалғыз. Олардың қарумен ұмтылғанын көріп Төрехан да қолына қанжарын алыпты. Қаруын сілтегенде тигізбей, Сегізбайдың санына қанжар салған екен. Ол жүре алмай құлағанда Егізбаймен алысып оның да үстіне шығады. Сол кезде Сәуле анасы жылап кеп араша сұрайды.

– Өздері кеп ұрынып еді. Анашым, бірақ тілегіңді орындайын. Көнейін, кешірейін ағаларымды, – деп орнынан тұрыпты Төрехан.

Сөйтіп екі ағасын үйге кіргізіп, дастархан жайып күтіпті. Екі ағасының анасы Қарашашты да шақыртады.



Үш баланың татуласқанын естіген Қарашаш қуанғанынан хан ордасына үкідей ұшады. Есіктің алдынан оны Сәуле мен Төрехан сыйлап, құрметпен күтіп алыпты.

Үш баланың түсініскеніне бәрі қуанып, үлкендер бата беріп, ризашылықтарын айтады. Қарашаш пен Егізбайға, Сегізбайға сый-сияпат жасалып, оларды шын көңілмен қонақ етіп, шығарып салады.

Былай шыққан соң Егізбай мен Сегізбай қайта ақылдасып, дұшпандық пиғылдарына қайта көшіпті. Екеуі енді қастандық жасауды ойлады. Түн ішінде хан ордасына білдірмей қайтып барып Ханбибіні, Төреханның жүйрігі Қара атты ұрлап әкетіпті. Өздерінің нағашы жұрты – түркімендерге қарай қашады.

Ханбибінің күзетшісін өлтірдік деп ойлаған екеуінің дегені болмай қалған екен. Күзетші бір кезде есін жиып, Төреханға барып бар жайды айтыпты. Егізбай мен Сегізбайдың уәдеде тұрмай, антты бұзғанын білген Төрехан да, Сәуле мен Қарашаш аналар да не істерлерін білмей қиналады.

Сәуле анасы жұртқа көрсетпей Құла атты Төреханға арнап баптап, бағып жүрген екен. Сол Құла атты береді. Қарашаш болса екі ұлының бұл ісіне не дерін білмей қысылады.

Төрехан елдің ерлерін жинап алып, екі содыр ағасының соңынан қуып шығады.

Түркіменнің еліне келгенде оны Қараман хан қалың әскермен қарсы алады. Жиендерін бермейтінін айтады.

Қараманның інісі Қаһарбек батыр мен Төрехан жекпе-жекке шыққан екен. Ұзақ шайқаста Төрехан жеңіпті. Ханның жеңгенін көрген әскері де жауға атойлап шабады. Екі жақтың әскері найзамен шаншысып, қылышпен қағысып, шоқпармен соғысады, айбалтамен шабысып, садақпен атысады.

Шайқаста Төреханға Қараман хан қарама-қарсы келіп қалды. Екеуі де бір-біріне отты көздерін қадап, алысып кетеді. Жастың аты жас емес пе?! Төрехан Қараманды



аттың үстінен жұлып алып өз атына өңгеріп алыпты. Оны көрген түркімен әскері тым-тырақай қашқан екен. Төрехан мен оның әскері сол бетімен қалаға шауып келіпті. Алдарынан Қараманның қызы Ақмаржан шығып, әкесін тірі қалтыруын өтінеді. Сонда Төрехан батыр:

– Осы жорыққа шығарда Қарашаш та өтініп еді. Қараманды тірі қалтыр деп сұраған. Енді сен де алдыман шығып соны сұрап тұрсың, қидым жанын, – деп Қараман ханды босатады. Ердің жомарттығы, кеңдігіне, кешіріміне не жетеді, шіркін!

Төрехан Ақмаржанға:

– Қарындасым Ханбикені әбден сағындым. Мені қарындасыма апар, – дейді. Ақмаржан оны Ханбикеге алып барып, ағасы мен қарындасы бір-бірімен қауышады.

Енді Төрехан Егізбай мен Сегізбайды тығылған жерлерінен тауып алыпты. Сол кезде егізі Ханбибі:

– Ағатай, бір ашуыңды маған бере гөр. Кешірші оларды, тірі қалдыршы, – деп өтінеді.

– Жарайды, Ханбибі. Ағаларымды кешірдім, енді зұлымдықтарын қойсын, – дейді Төрехан.

– Төрехан ініміз, өміріміз жеткенше сенің тілеуіңді тілейміз, енді ешқандай жамандық жасамаймыз деп ант береміз, – депті ағалары.

Сөйтіп ағалы-інілі бауырлар қайта татуласып, құшақтасқан екен. Бауырлардың қайтадан табысқанын көрген Қараман хан оларды үш күн бойы қонақ етіп, күтіпті.

Үш күн жатып тыныққан Төрехан батыр Ханбикені, ағалары Егізбай мен Сегізбайды, туыстарын көрсетіп таныстыруға Ақмаржанды алып елге қайтады.



Бұрынғы өткен заманда Марықбай деген бай өмір сүріпті. Қаншама байлығы болса да бір перзенті жоқ екен.

Олар тоғыз үй болып түркімен ханы Ақшаханның жерінде тұрып жатыпты. Ақшахан мен сол елдің биі Әліби бұл тоғыз үйге көп салық салып, қит етсе қыспаққа алып, зұлымдық жасай береді екен.

Алладан көп тілеп, күндердің күнінде Марықбай алпыстан асқан шағында Гүлқаныс бәйбішесі екеуі бір ұл, бір қыз көреді. Ұлдың атын Шора, қыздың атын Шырын деп атайды.

Марықбайдың бір ұлды, бір қызды болғанын көре алмай Ақшахан мен Әліби қастандық ойлап жолға шығады екен. Марықбай оны сезіп, ханға ең керемет жылқысын алтын ер-тоқымымен, алтын сауыт, алтын белдік сыйлап райынан қайтарыпты. Әлібиге тоғыз нарға ақша артып сыйлық жасайды. Екеуі де сыйлықтарын алған соң ұлы мен қызын алты жасқа дейін Марықбай мен Гүлқанысқа өздерінде өсіріп, тәрбиелеп, алты жасқа толғанда бұларға берулері керек екенін бұйырып, жөндерімен кетіпті.



Шора тез өсіп-жетіледі. Бес жасқа келгенде садақ асынып, жігіт болады. Аңға шығып, ауылын асырап, азамат болып ержетеді.

Бір күні Шора жаяу аңға кеткенде Әлібидің он бес жасар ұлы Боздақ жанындағы қырық жолдасымен тоғыз үйлі Марықбайдың ауылын шабуға келеді. Тоғыз үйдің асық ойнап жүрген тоғыз баласы олардың алдынан шығыпты. Тоғызын қырық бала қоя ма, ол балалар қашып шығып Шораның алдынан шыққан екен.

Шора атып алған алпыс құланын арқалап ауылына жаяу келе жатыпты. Болған жайды ести сала Шора Боздаққа қарай жүгіріпті. Алып келе жатқан алпыс құланды елге жеткізуге тоғыз балаға қалдырған екен.

Боздақ әбден желігіп алған, Шырынды алып кетем деп әбігер салады. Сол жерде Шора қырық жігіттің бәрін жеңіп, Боздақтың атын тартып алып, екі қолын артына байлап келген жағына қоя беріпті.

Әлібидің ұлы арып-ашып үйіне әрең жетіп, әкесіне болған жайды айтады да, сол жерде өліп кетеді.

Әліби қара атына міне салып, жанына қарулы қырық әскер алып бірден Шораға қарсы аттаныпты. Барса Шора оны күтіп тұр екен дейді. Бара салысымен атсыз, жаяу жүрген Шораға аттың үстінен найзамен тиіседі.

Шора батыр оның найзасын тартып алып, екі бөліп сындыра салады. Әліби енді қылышын алып ұмтылады. Шора оның қылышын да тартып алды. Әліби енді ауыр сойылын қолына алады. Шора оның сойылын да тартып алған екен. Әлібидің енді еш шарасы қалмай, аттан түсе қалып алысады. Ұзақ күресіп, Шора Әлібиді қайта тұрмастай етіп жеңіпті.

Қырық жігіт қорқып жан-жаққа қашқан екен. Шора батыр Әлібидің қара атына міне салып, оларды қуып жүріп найзаға шаншыпты. Қырық жігіттің қырық атын тоғыз үйге бөліп берген екен.

Шора батыр алты жасқа енді ғана толса да Қазан жақтағы туыстарын іздеп қайтуға аттаныпты. Әкесі Марықбай Шораға деп арнап Шұбар деген жүйрік атты



баптап, бағып жүр екен. Шора кетерде сол атты береді.

Шора Шұбар атымен шауып отырып тоғыз айлық жердегі Қазанға тоғыз күнде жетіпті дейді. Сөйтсе ол жақтағы туыстарына қалмақтар тиісіп жүр екен. Жалғыз өзі тоғыз мың қалмақпен шайқасуға ұмтылады.

Жеті күнде жеті мың қалмақты жер жастандырыпты. Жаудың саны азайған соң біреуі қалмақтың Құлманбет ханы әрі батырына жүгіріп барады.

– Шора батыр бізді қырып-жойып барады. Астындағы Шұбар аты да сұмдық екен. Бізге көмектеспесеңіз болмай тұр, – деп көмекке шақырды.

Құлманбеттің көзі өткір екен, қарғыс сөздер айтып, Шұбарға отты көзімен қарағанда ол сүрініп құлап, өледі. Шора батыр енді жаяу жүріп соғысыпты. Қалың қалмақ мылтық атып, зеңбірек атып жатқанда жаяу қалғаны батырға қатты батады. Бір кезде өліп жатқан Шұбар атының жанына барып, Құдайдан жалбарынып сұрайды.

– Иә, Алла, тілегімді қабыл ете гөр! Шұбар атымды қайта тұрғыза гөр! Мына көп жауды соңына дейін жеңіп шығуыма көмектесе гөр, – деп жалбарынады.

Осы кезде Құдайдың құдыретімен өлген Шұбар аты қайта тіріліп, орнынан тұрыпты. Шұбар атқа қайта мінген Шора батыр қалған екі мың қалмақты тағы екі күнде қырып бітіреді. Ең соңында Құлманбетпен жекпе-жекке шығып, оны да өлтіреді.

Шора батыр қалмақтың бәрін жеңіп, Қазанға келсе қала халқы оны салтанатпен күтіп алады. Ішінде іздеп келген туыстары да бар екен. Олар Шораға осы жерде қалып, өздерінің ханы болуға ұсыныс жасайды.

Шора батыр қайтадан өз ауылына барып, Ақшаханнан өздерінен тартып алған тиісті малдарын қайтарып алып, тоғыз үйлі ауылын Қазанға көшіріп әкелген екен. Халық Шораның әкесі Марықбайды хан етіпті. Шора ел тыныштығын күзетер батыр болады.



БӨГЕНБАЙ БАТЫР

1723 жылдың шамасында бейбіт жатқан Сыр бойындағы қазақтарға қалмақтар тағы шабуыл жасайды. Ел әбден титықтап, соғыстан қажып, Сарыарқаға қарай шұбырады. Бұл кезең ұрпаққа «Ақтабан шұбырынды» деген атпен белгілі.

Бір күні Бөгенбай батыр Толыбай, Атан, Досай, Жантай деген азаматтардың басын қосып, ақылдасыпты. Жауға қарсы қандай қайрат көрсету керек? Ақылдасудың нәтижесінде Бөгенбайға жүздей ер ілеседі. Бір жерге келгенде алыста шауып бара жатқан екі аттыны байқапты. Бөгенбай сонда жанындағыларға:

– Сендер менің соңымнан асықпай келе беріңдер. Мен мына екі аттының кім екенін білейін, – деп алға шауып кетеді.

Екі аттының ізімен ілесіп отырған Бөгенбай төрт жүздей қалмақ әскерінің үстінен түскен екен. Анау екі аттылы сол әскердің шолғыншылары болып шығыпты.

Енді төрт жүз қалмақ Бөгенбай батырға жабылады. Соның үш жүзден астамын жалғыз өзі жер жастандырады.



Олардың қалғаны қашып құтылыпты.

Соңынан келе жатқан әскеріне ер-тоқымдарымен үш жүздей атты алып барған Бөгенбай нағыз жүрекжұтқан батыр еді.

Бөгенбай өз серіктерімен қалмақтарды шауып, қазақтардан тартып алған малды қайтарып алып отырған. Ол малдың бәрін ашығып, қиналған халыққа бөліп берген.

Осыдан соң халықтың еңсесі көтеріліп, рухы биіктеп қалыпты.

Бөгенбайдың жанына уақыт өткен сайын әскер жинала береді. Қазақтың үлкен қолына айналады. Абылай ханмен танысып, жолыққан соң Бөгенбай қазақтың ең ірі батырларының бірі ретінде аты асқақтап, белгілі болған.

Абылай ханның ең сенімді батыры, қолбасшысы болған Бөгенбай батыр – ұрпақ үшін өнеге болар тұлға. Ол жайында ел ауызында көптеген жырлар, аңыз әңгімелер бар. Бұл оқиға Бөгенбайдың тек ең алғашқы жорығы жайлы ғана.



ҚАБАНБАЙ БАТЫР

Абылай хан қалмақтар қазақтардан тартып алған жерлерді қайтарып алу үшін үлкен кеңес өткізеді. Сол алқалы жиынға барлық батырлар жиналған екен. Бөгенбай батыр Арқа жерінен келеді. Ажықожа, Көкжал Барақ, Қосай, Мәмбет, Дәулетбай сияқты батырлар да жетіпті.

Ерліктері ел ауызында жүрген, сол кезде қартайып қалған Қабанбай батыр да Қубас атына мініп жолға шығады. Бір ай жүріп Алатауға жетеді.

Қазақ батырлары сай-саладан құйылып, жан-жақтан жиылып, ақылдаса келе жаумен соғысуға аттанған еді.

Бір жекпе-жекте жетпіс жетіден асқан Қабанбай қырғыздың батырын жеңеді. Ол батырдың қызы бір ақ басты түйені жетектеп әкеп Қабанбайға беріпті. Ақ басты түйеге бәрі қызыққан екен. Сонда Қабанбайдың інісі Дәулетбай батыр ақ басты түйені өзіне беруін сұраған еді.

– Бір ақ басты түйені қайтесің, мен саған өз малымнан жеті түйе берейін, – дейді Қабанбай.

Өкпелеп, ренжіген Дәулетбай інісі Ащысу деген жерге көшіп кеткен екен. Соңынан Шағалақ, Шынқожа батырларды жіберсе де қайтып келмепті.

Күндердің күнінде Қабанбайдың ауруы асқынып, төсек тартып жатып қалған екен. Сонда оны сексен сегіздегі Бұқар жырау іздеп келеді.

– Қабанбай батыр, сен ауырып, төсек тартып қалды



дегенді естіп, қалыңды білуге келген бетім. Қашқан жауды құтқармас пырағым, сарқылмас қайнар бұлағым, не болды саған? – дейді келген бетте.

Бұқар жырау Шағалақ пен Шынқожаны Дәулетбайға қайта жібереді. Бұл жолы Дәулетбайдың өкпесі тарқап, ауырып жатқан ағасына әйелін, бала-шағасын алып қайта көшіп келіпті. Өл үстінде жатқан Қабанбай батырға кіріп, қалын сұрайды.

Сонда күрк-күрк жөтеліп ауырып жатқан Қабанбай батыр басын сәл көтереді. Дәулетбай қалқам, келдің бе? Ақ басты түйені ал. Менің күнім таяды. Өлсем басқа малдарым да саған бұйырады. Отбасым мен ауыл-аймақ өзіңе аманат. Жау шапса елді қорға, – дейді.

Сол кезде Шағалақ келіп бірдеңе деп күбірлеп жүріп, адамдарды сыртқа шығарып жатады.

Қабанбай батыр:

– Шағалақ, не деп сыбырлап жүрсің? Қаттырақ айтсаңшы. Не болды?! – депті.

– Өтеке жырық деген қырғыздың батыры кек алуға мың әскермен келіп қалыпты. Тірі тұрғаныңызда кек алмақшы, – дейді Шағалақ.

Сонда Қабанбай:

– Құдайым, маған дем берші, қолдашы. Тағы азғантай өмір берші маған. Жаудың қолынан өлсем – шейітпін, жерге көмсе – бейітпін. Қуат бере гөр! Жаумен шайқасып өлейін тым болмағанда! – деп жалбарынады.

Күрк-күрк жөтеліп, әбден ауру меңдеген, қартайған, әл-қуаты қалмаған Қабанбай батыр орнынан тұрып, сауытын киеді. Қару-жарағын сайлап, Қубас атын ерттетеді.

– Қубасым-ай, Қубасым! Сенен артық жылқы көрмедім. Сегіз жасыңа дейін еркін жайылған едің. Сен де қартайдың, мен де қартайдым. Отыз жылдан аса серік болдың. Жауға шапқанымда қанатым ең. Мен де міне, жетпіс сегізге келдім, – дейді атына.

Қабанбай сөйтіп Өтеке жырыққа қарсы шабады. Жаудың әскерін біздің оғландар жеңеді. Жекпе-жекте Қабанбай батыр Өтеке жырықты жер жастандырыпты. Міне, қартайып, ауырып жатса да жау келді дегенде орнынан тұрып, шайқасқан Қабанбай батырдың күш-қайраты мен биік Рухы бәрімізге үлгі.



ОЛЖАБАЙ БАТЫР

Қазақтың әйгілі тұлғасы Айдабол би бір күні немерелі болыпты. Атын Олжабай деп қояды.

Немересін ең алғаш қолына алған Айдабол би:

– Бұл бала елге ырыс, қорған болу үшін туған сияқты. Батыр болар ма?! Қылыш өтпейтін ертегінің батырындай бір ер болса екен, – деп үміт күтіп, жақсы ырымдаған екен.

Уақыт жылжып өтіп, Олжабай он төртке келіпті. Жауырыны қақпақтай, күші мығым Олжабай елге қорған, тірек болар батырға айналды.

Күндердің бір күнінде Олжабайдың әкесі Толыбайдың Тайкүрең деген аты жоғалады. Әкесі баласын бір сынап көрмекші болып Тайкүреңді іздеп, тауып келуге жұмсайды. «Ер жігіттің бақыты сыртта» деуші еді, бақытымды жолықтырармын, барып іздеп қайтайын, – депті Олжабай.

– Жортқанда жолың болсын, балам. Он сегіз мың ғаламның Жаратушысы жебесін. Жамандық сенен алыс болсын, үнемі жолың бола берсін! – деп әкесі Толыбай ақ батасын берген екен.

Құлынкөк деген арғымағына мініп Олжабай жүріп кетеді. Үстіне торлама көз сауытын, басына дулығасын киіп, қалқанын алып, садағын асынады.

Тайкүреңді алған қырғыз батыры екені анықталады.

Біраз күн жол жүрген Олжабай айдалада тұрған жалғыз



үйді көреді. Ол үйден жалғыз әже шығып, Олжабаймен тілдескен екен. Ол кісінің сөзінен қырғыз батырының Тайкүреңді осы жермен айдап өткені белгілі болыпты.

Олжабай Талас суынан өтіп Әулиеатаға барып, Тоқпақ, Піспекті басып өтіп, Атбасы тауын өрлеп Ыстықкөлге келеді. Қырғыз Өтекенің ауылына барса әкесінің Тайкүреңі сол жерде байланып тұр екен.

Олжабайды ашу кернейді. Қырғыздар да оны көріп топ құрап сайланады. Сонда Өтеке батыр тұрып:

– Бұл өзі батыр екен, соншама жерден жалғыз келіп тұрған. Топ болып соғыспай-ақ қояйық. Қазақтың батырына атын қайтарып беріп, ат-шапан айыбымызды беріп риза етіп шығарып салайық, – деп бәрін тоқтатыпты.

Өтеке мен Олжабай сол жерде достасып, қол алысады. Өтеке батырдың үйінде бірнеше күн тынығып, Тайкүреңнің жанына таңдаулы тоғыз атты алып қайтқан екен. Өтеке Олжабайдың жанына тоғыз жігіт қосып беріпті. Солармен Тәшкенге бірге келеді де тоғыз серігін елдеріне қайтарады. Өзі қарақалпақтардың жерін аралап, үйіне қайтады.

Олжабайдың ел аралап, жер шолып келгенін естіген Бөгенбай батыр оны арнайы іздеп барыпты. Екі батыр сол жерде құшақтасып, дос болған екен.

Бөгенбай бір күні Олжабайды бақылап отырса ұйықтап жатқан жерінде жылан шақпақшы болады. Олжабай басына жылжып келген жыланның басын тістеп жұлып түсіріпті. Бөгенбай Олжабай досының батылдығына сонда таң қалған екен.

Сол уақыттарда қалмақ ханы Қалдан Серен қазақтарға әскерін жіберіп, екі арада ұзақ жылдар бойы шайқас болады. Бірде қазақтың атақты ханы Абылай «бұл қалмақтарға бір тыю салайын» деген оймен қазақ батырлары, әскерін жинаған екен.

Батыр Баян, Балтакерей, Тұрсынбай, Бердіқожа, Көкжал Барақ, Сырым, Малайсары, Қабанбай, Бөгенбай, Жанатай, Жасыбай сияқты батырларымыз жиналыпты. Барлығы бірігіп жауға аттанады. Абылай әскерін үш топқа бөледі.

Қалмақтарды қазақтар жеңіп жатқан бір кезде



Малайсары батырға садақтың оғы тиеді. Олжабай батыр оны өзінің қосына алып барып, жарасын таңып, дәрі жағып жатқан кезінде бір қалмақ жалғыз шауып келіпті дейді.

– Олжабай, сені қамал бұзар батыр деуші еді, мұнда неғып жатырсың шықпай?! Шық жекпе-жекке, – дейді ұрандап.

Олжабай сол жерде қалмақтың батырын жекпе-жекте жеңіп, ары қарай қалмақтың қаласына шабады. Абылайдың ақ туын алған Олжабай қаланың қақпасын бұзып кіреді. Артынан қазақ әскері еріп, қаланы алыпты. Сол уақыттың бірінде Абылайдың сары қасқа атына садақтың оғы тиіп, хан жаяу қалған екен. Абылай ханды қалмақтар қолға түсіріп алып кетеді.

Мұны білген Олжабай әскерін ертіп қалмақты тағы шабады. «Ханды тезірек қайтарып алмасаң ұят пен намыс өртеп барады», – дейді Олжабай батыр серіктеріне.

Қалдан Сереннің ордасына қалмақтар оқ атып бұларды жолатпай қойыпты. Шайқаста қалмақтың атақты Шарыш батыры Олжабайға тап келеді. Шарыш енді қазақтардың қолына түседі.

Қалдан Серен оған қатты ашуланып Олжабайды жекпе-жекке шақырған екен. Ер Олжабай бірден шауып барып қалмақ ханын садағымен атқанда оның атайын деген мылтығын талқандап жіберіпті. Сол жерде Қалдан Серен біздің батырдың күш-қайратын мойындап, «келісімге келейік» деп ұсыныс жасайды.

Қалмақтар біздің Абылай ханды қайтарады, қазақтар Шарыш батырды қалмақтарға береді.

Арада біраз уақыт өткен соң қалмақтар қазақ даласына тағы жорық жасайды. Біраз жерлерімізді тартып алыпты. Олжабай батыр тағы атқа қонады. Жасыбай батыр бұл жолы оған серік болады. Екеуі біраз әскер жинап, қазіргі Баянауыл мен Ертіс өзенінің бойын қалмақтардан азат етті. Сарыарқа мен Алтайдың арасы жаудан қайтарылады. Міне, қазақта осындай Олжабайдай батыр болған.



РАЙЫМБЕК БАТЫР

– Жан ана, рұқсатыңды, ақ батаңды бер маған. Қалмақтар шабуыл жасап жерімізді тартып алды. Жетісудың ең шұрайлы жерлерінен айырылып қалдық. Олар тартып алған жерді қайтарып алуға жорыққа шығайын, дейді Райымбек.

Баласының жолын байлағысы келмеген анасы жас Райымбекке:

– Балам, жай қолыңды. Бердім батамды. Алла жолыңды оңғарсын! Қалмақтардан кегімізді ал, жерімізді қайтар. Сескенбей жүр, қорықпа. Артыңда елің тұр! Жауыңа жолбарыстай ұмтыл! – деген екен.

Осылайша Райымбек батыр атасы Ханкелді бастап кеткен көп сарбаздардың соңынан жолға шығады. Жолда оны жолбарыс шабуылдапты. Райымбек батыр қаймықтастан жолбарысты садағымен жүректің тұсынан дәл көздеп атып алады. Терісін сыпырған соң ішіне шөп жұлып, тығып, тірі кейпіндей қалыпқа келтіріп қойып, атына мінгестіріп алған екен.

Сол шапқаннан шауып отырып алдағы әскерді қуып жетеді. Келсе әскерлер Іле өзенінен арғы бетке қалай өтерлерін білмей әуре болып жатыр екен. Көптің батасын



алған Райымбек ағып жатқан өзенге атымен қойып кетіп, арғы жағаға өтеді, одан қайта бергі жағаға келеді. Келе салып:

– Сіздер демала тұрыңыздар, қолында айбалтасы бар қырық жігіт берсеңіздер көмекке, – дейді.

Қырық жігітпен қамыс, тал орып, оны құшақ жетпестей үлкен етіп байлатып, тасып жатқан Іле өзенінің еніне жететіндей етіп дайындатады. Екі шетін екі жағаға орналастырып, бекітіп, екі аттылы қатар өтетіндей етіп көпір жасап, қалың әскерді арғы бетке өткізіпті. Осы жерде барлығы Райымбекті қолбасшы етіп сайлап, бәрі оған бағынатынын білдіреді.

Райымбек енді жанына алпыс жігітті алып, Іле өзенінің бойында жатқан қалмақтардан жеп-ішетін азық, мінетін ат дайындау үшін жүріп кетіпті. Жол бойы қазақтарды құлдықтан босатып, қалмақтардың орналасып алған ауылдарынан жылқы айдап әскеріне әкеледі.

Қалмақтың Қорын ханына Әжіке деген қалмақ барып жағдайды баяндап айтқан екен.

– Қазақтың сарбаздары келіп малдарын қайтарып алып жатыр. Ішінде Райымбек деген бір жас жігіт бар екен. Аты Көкойнақ ұшқан құстай атылады. Қарсы шыққан атты омырауымен соғып жығады. Райымбек өз атын ұрандап шапқанда найзағайдай жарқылдайды. Қылышын сілтегенде қалмақтың басы алмадай топ етіп түседі жерге. Екі көзі жанған оттай. Енді бізді шабуға дайындалып жатыр қазақ әскері, – дейді.

– Қорын хан әскеріне үш күннің ішінде жиналып, бірігіп, сақадай-сай болып қазақтарға қарсы шығуға бұйрық беріпті.

Райымбек батыр қалмақша білетін төрт жігітті ертіп, бәрі қалмақтың киімін киіп алып, жаудың арасына барады. Әскерлеріне:

– Мен қалмақтардың өз арасынан бастаймын соғысты. Ханның туы құлағанда сендер де ұрандап соғысқа кірісіңдер, – депті.

Райымбек төрт жігітпен қалмақ әскерінің шебіне кірсе, Қорын хан сөйлеп тұр екен.



– Анау қазақтарды ажал айдап келді мұнда. Бірін қалдырмай қырыңдар. Ішінде Райымбек дегені бар екен. Сол жас жігітті маған тірі ұстап әкеліндер. Зынданға тастайын, сол жерде шіріп өлсін, – дейді айбат шегіп.

Жанындағы серіктерінің бірінен не айтып тұрғанын біліп алған Райымбекті ашу кернейді. Үстіндегі шапанын лақтырып тастап, Қорын ханға жолбарыстай атылыпты. Атымен шауып жанына барып, Қорын ханның сол жерде қылышпен жанын алған екен. Туын екіге бөліп сындырып, құлатады. Сол кезде «Райымбек!» деп ұрандаған біздің сарбаздар да ұрысқа ұмтылады. Қазақ сарбаздары қалмақтардан басым түсіпті. Қалған жау қашып Секер ханның айналасына жиналады. Қалмақтың Секер ханы Ағанас пен Арыс хандардың әскерін жинап, үлкен қол болып, қазақтарды Көкпек деген жерде күтіп алуға дайындық жасап кеткен екен.

Қазақ әскерін Райымбек бастап Көкпекке келеді. Ойрантөбе деген жерде шешуші шайқас болыпты. Қалмақтың мол әскеріне Райымбектің жүрек жұтқан сарбаздары нағыз ерлерше тап береді. Шайқаста Райымбек батыр Секер ханды садағымен атып құлатып, Барақ батырды қылышпен шауып сұлатқан екен. Қазақ сарбаздары аянбай соғысып, жеңіске жетеді.

Райымбек батыр енді Жетісу жерін қалмақтардан тазартуға әскерін бірнеше бөлікке бөліпті. Райымбек енді Ағанас пен Арыс хандарды да соңынан қуып жетіп, қазақтың кегін алады. Қазақтың жері жаудан азат болды. Жетісу жері қайта кеңіп, ел-жұрт өздерінің ата қонысына қайтып келді.

Райымбек батырдың бұдан басқа да көп ерліктері бар. Халық оны аңыз етіп айтып келеді. Райымбектей ерлер қазақ жерін, Ұлы Даланы жаулардан аман сақтап қала білді.



Бұрында Байсейіттің он бір жаста болған кезінде Арқадан Кенесары хан ауып келіпті. Байсейіттің әкесі Тойшыбек батыр екен. Кенесары хан інісі Наурызбаймен Арқа жақтан біраз адаммен келгенде осы Тойшыбек батырдың жанына келіп орналасқан дейді.

– Тойшыбек батыр осы жақтағы халықтың қорғаны дегенді естіп, жаныңа келіп қоныстандық. Сарыарқа алыс жер. Енді осында аялдап, демалып аламыз. Алдағы шаруаларды отырып, сөйлесіп, ақылдасармыз, – депті Кенесары хан.

Сөйтіп Кенесары ханның адамдары орданы құрып, ел орналасып жатады. Ханға барам деген адам жай бармай, аман-сәлемге бір ат пен бір түйе жетектеп апарып, белдеуге байлап кетеді екен.

Бір күні Байсейіт те хан ордасына барып көргісі келеді. Бірақ алдын-ала әкесі Тойшыбек батыр ескерткен еді.

– Анау тұрған – Кенесары ханның ордасы, балам. Ол



жерге барма. Баратын адам ол жерге түйе, ат жетектеп апарып, береді. Заңы, жөні сондай. Ол – төреге деген құрмет, – деген болатын әкесі.

Бірде Байсейіт те хан ордасына барғысы, көргісі келіп кетеді. Тайына міне салып, барып, тайын белдеуге байлайды. Сәлем беріп ордаға кіріп барыпты. Сонда хан орнынан тұрған екен.

– Кімнің баласысың? – деп сұрапты сонда хан.
– Тойшыбек деген батырыңыздың баласымын.
– Өзің батырдың ұлы болсаң білетін шығарсың, ордаға кірген адам жай келмеуі керек.

– Құр келген жоқпын. Бәсіре тайым бар еді. Соны белдеуіңізге байлай келдім.

– Жарайсың, балам, – деп Кенесары хан оған өзіне лайық киім сыйлапты.

Байсейіт белдеудегі тайын қалдырып, үстіндегі ертоқымын көтеріп үйіне қайтқан екен.

Ол кеткен соң Наурызбай Кенесары ханға:

– Кішкене бала келіп еді, одан да зор адамдарға бұрылмайтын мойныңыз сол балаға бұрылды. Тұрмаушы едіңіз орныңыздан. Бұл жолы орныңыздан ыршып тұрдыңыз. Төрге шығардыңыз жас баланы. Әкесі келгенде ондай құрметтемеп едіңіз, бұл баланы ерекше ардақтадыңыз. Оның сыры неде, хан ием? – депті.

– Бала есіктен сәлемдесіп кіргенде екі иығынан екі арыстан көрдім. Менің иығымдағы жолбарыс оның арыстандарынан тығылып қалды. Бұл өзі жас та болса бас болатын батыр екен. Бір өзі мың кісіге татыр екен. Сол үшін төрге шығарып, құрметтедім. Күллі қазақ үшін туған батыр екен. Дұшпандардың бәрінен кек алатын ер болып өсіпті, – депті сонда хан.

Кенесары хан біраз аялдап, күш жинап, тынығып алған соң әскерімен қырғыздарға қарай кетуге дайындалады. Байсейіт батыр да ханның сарбаздарынан қалмай бірге аттаныпты. Байсейіт батыр шынында да өзінің қазақ үшін туылғанын ерліктерімен дәлелдеген екен.



Жәнібек бала кезінен батыл, ерекше болып өсіпті. Он алтыға толған Жәнібек бұлшық етті, бура сан, зор тұлғалы, жауырынды, иықты, сұңғақ бойлы болған екен.

Сары үйсіндегі нағашылары Досымбек, Әмірді іздеп жолға шығады. Жанына Көбеш деген серігі ереді.

Бірнеше ай жүріп нағашыларына да жетіпті. Нағашылары жиенін жақсы күтіп алады. Жәнібек нағашыларында бірнеше ай жатып, олардан соғыс өнерінің қыр-сырын үйреніпті. Кетерінде Досымбек нағашысы Жәнібекке көк құнан мінгізеді.

— Келер жылы Абылай хан күллі қазақтың басын қосып, қалмақтардан жерді қайтарып алу үшін соғысқа шықпақшы. Ол кезде он сегізге толайын деп қаласың. Сен де қару-жарағыңды сайлап, сол кезде сапқа қосыл, — дейді Досымбек нағашысы.

Жәнібек нағашыларының батасын алып, еліне қайтады. Келесі жылы көк құнаны дөнен болады. Қару-жарағын асынып, жігіттермен бірге Абылай ханның әскеріне қосылыпты.

Абылай хан көк атты Ер Жәнібекті топ ішінен бірден байқап, оған риза болған екен. Ер Жәнібек Абылайдың сынынан өтіп, сенімді батырына айналыпты.

Бірде Жәнібек ұйықтап жатқанда аю келіпті дейді.



Батыр ояна салып бір ақырғанда-ақ аюдың жүрегі жарылып кеткен екен деген аңыз бар.

Абылай хан бастаған әскер Алатауға келіп, қалмақ ханы Суанға хабар берді.

– Қазақтар үлкен қол, көп әскермен жиналып келіп тұр. Бар шығынды қалмақтар қайтарып берсе тиіспей-ақ қайта береміз. Егер оған көнбесеңдер осы жолы бәріңді жайратамыз, – дейді айбынды Абылай хан.

Суан хан оған көнбей, қарсы тұрады. Алғашқы кезде қазақ әскері жеңіп жатады. Кейіннен қалмақтарға тың күш келіп қосылып, жау жақ көбейіп кетеді. Қалмақтың ішінде Садыр деген еңгезердей батыр қарсы келгенді шыдатпай, найзасымен іліп түсіріп, түйреп құлатып, шырпы көрмей қырып жүр. Жау жақ күшейіп барады.

Қалмақтардың Садырына Ер Жәнібек қарсы тұрады. Көк дөненін ойқастатып Садырдың жолына көлденең тұра қалыпты. Екеуі шайқаста ителгідей ілісіп, бурадайын шайнасады, бұқадайын тіреседі. Екі батыр да қолдарына найза алысты.

Жәнібек Садырдың найзасын өзіне дарытпай, қарсыласын найзасымен шаншып жер құштырыпты. Сол кезде байқаса Абылай ханның ақтаңгер атына оқ тиіп, ол жаяу қалыпты. Бірден Садырдың жирен атына өзі мініп, өзінің жүйрік көк дөненін Абылай ханға апарып беріп мінгізеді. Хан аман-есен біздің сарбаздардың арасына жетіп алады.

Қазақ сарбаздары ақыры жауды жеңеді. Абылай хан өзін өлімнен құтқарған Жәнібекті Ордасына шақыртады. Жәнібек Садырдың аты – жиренді Абылайға сыйлапты. Абылай:

– Ел мен жерді қорғауға шықтың. Жаспын әлі демедің. Садыр батырды жер жастандырдың, мені жаяу қалған жерімде құтқардың. Саған ризамын, Ер Жәнібек! – деген екен.

Жәнібек батыр кейіннен қазақтың намысы сынға түскен ірі шайқастарда қатарда болып, Абылайдың ақ туын алып жүрген дейді. Ер Жәнібектің сексеннен асқан шағында да жорықтарға қатысқаны, батырлығы бәрімізге үлгі.



ЕР ҚАРМЫС



Бірде бейқам жатқан қазақ ауылдарын түркімендер келіп шапқан екен. Тірі қалғандарды тұтқынға алып, қолға түскен малды өздеріне қарай айдайды.

Күндікке кетіп бара жатқан қыздардың ішінде Әлпеш деген он екі жасар қыз да зарлап жылап келе жатыр. «Маңғыстауым, қош-аман бол! Жаудың қолына түскенімізді Ер Қармыс білмей қалды. Білгенінде жауға бізді бермес еді. Қош бол, үш жүз алпыс әулиелі мекенім!» – дейді қыз көзінен жасы тарам-тарам ағып.

Түркімендер елді шапқанда тоғыз жасар бір бала сайда жасырынып қалған екен. Не болғанын көрген ол жау кете салысымен Қармыс батырға хабар беруге асығыпты. Сайдағы жау көрмеген бір атқа жайдақ міне сала: «Шүү, жануар!» – деп шабады.

Күні-түні шапқан бала Ер Қармыстың ауылына «аттандап» жетіпті.

– Атажан, жау тиді еліме. Біраз ерлер жау қолынан қаза тапты. Айдарлыны құл қылды, тұлымдыны тұл қылды. Қол-аяғы байлаулы талай асыл жандар арт жағына қарайлап: «Ер Қармыс атам білмей қалғаны-ай!» – деп арманда кетіп барады. Бармақтары аузында шайнауда кетіп барады, – дейді бала.

Бұл хабарды естіген Ер Қармыс төсегінен тұрыпты. Қабағы тастай түйіледі. Он ай ауырып жатқан дертін ұмытып, жауға аттануға тұрып кетеді.

Күрең атын ұстап мінеді. Жетпіс бес жастағы Ер Қармыс жанына тоғыз сарбаз алып жауды қуып жетуге



шыққан екен. Жолдан оларға тағы он жеті жігіт ереді. Сөйтіп қатары жиырма жеті болыпты.

Шапқаннан-шауып отырып жауды да қуып жетеді. Шұбырған шаң аумағы әжептәуір екен. Жаудың саны көп болып шығыпты. Бір кісіге жүз жаудан келеді-ау шамасы.

– Қорықпаңдар, батырларым! Жауды жеңеміз. Он ай бойы төсек тартып жатқанымда елді қорғап ажал құшуды армандап едім. Енді міне, тілегімді берді. Ер адамға төсекте ауырып жатып өлуден қиыны жоқ. Мынау ел-жұртқа қорған болуымыз керек, ерлерім! – деп жауға қарай шауыпты Ер Қармыс.

Қаптаған дұшпанға қақ ортадан жарардай, қойға тиген бөрідей шабады. Атқан жебелері ысқырып барып жау жақты құлатып жатыр. Ақ найзасы дұшпанды мұрттай ұшыруда. Көп түркімен Ер Қармысты жан-жақтан қоршап, жабылып жүріп бірнеше жерінен жаралаған екен. Сол кезде Төлеп батыр бастаған біздің жасақ көмекке жетіпті. Тың күштің келгені жақсы болды. Ер Қармыс оларды көрген соң жараланғанын да ұмытып, жаумен шайқаса берді.

Біздің жігіттерді қатарынан ұшырып түсіріп жүрген түркіменнің он сегіз жасар батыры аяусыз соғысады екен. «Жекпе-жек!» – деп айқайлап оған қарсы Төлеп батыр шығады. Түркімен батырының есімі Ер Сүйін екен. Күші мығым, еңгезердей алып батыр. Оның атқан жебесі Төлеп батырға тисе де, сауыттан өте алмайды. Ер Төлептің шіреніп тартқан жебесі Сүйінді аттан бірақ құлатады.

Бас батырынан айырылғанын білген түркімендерді енді үрей билейді. Қаншама есе көп болса да қорқып, қаша бастаған екен. Біздің ашынған сарбаздар тыныш жатқан елді шапқандары үшін жаудың сазайын беріпті. Жау жеңіліп, біздің ерлер тұтқындағы жандардың бәрін босатып, елге жеткізеді.

Ауырып жатса да жау шапқанда төсегінен қарғып тұрған, бірнеше жерінен жараланса да жауға кеудесін басқызбаған, дұшпанның көптігіне қарамастан топқа іркілмей, қаймықпай кіріп, ұрыс салған Ер Қармыстың батырлығы кейінгі ұрпаққа үлгі.

Жанқожа Батыр



Қарақалпақтың Тықы батыры бастаған әскер қайта-қайта қазақ жеріне баса-көктеп кіріп, малдарын айдап кетіп отырыпты. Сырдарияның бойындағы тәуір жерлерді тартып алып, ауылдарымызды шауып кетіп, тонай берген екен.

Қазақтың басы құралып, бір күні Бекбауыл деген батыр қолбасшы болып, жеті жүз сарбаз Тықы батырға қарсы аттанады. Қарақалпақтың қамалына келгенде алдынан Тықы батыр шығады. Сонда он жеті жастағы Жанқожа батыр оған қарсы шауып, жекпе-жекте айбалтасын шебер пайдаланып, Тықы батырды жеңіпті. Жанқожаның жеңісінен жігерленген қазақтар қарақалпақтың қорғанына келіп, дарбазасын талқандап кіріп, әскердің бәрін жеңіпті.

Тартып алған малдың бәрін қайтарып, мол олжамен біздің әскерлер елге қайтқан екен. Елдің бәрі Жанқожа батырдың ерлігін айтып, ол халық арасында танымал болады.

Енді бір кезде қазақтарға Бабажан деген сарт қайта-қайта шабуыл жасап, алым-салық жинап, елді қинай бастапты. Жанқожа батыр солай қарай аттанады.

Сөйтсе Бабажан сарттың Әйімбет, Нұртай деген батырлары бас болып отыз адам қазақтан алым-салық



жинап жүрген жерінен кездеседі.

Жанқожаның алдынан күндей күркіреп, маңдайынан аққан тері жаңбырдай сіркіреп Әйімбет батыр қарсы шығады. Екі батыр жекпе-жекте бақ сынайды. Екеуі де аюдай ақырып тұр. Екеуі де батыр. Бәрі сілтідей тынған. Қайсысы басым болады екен?

Жанқожа Әйімбет батырды сұлатып түсіріпті. Енді Жанқожаға қарсы Нұртай батыр шығады. Нұртайды да әп-сәтте жер жастандырады.

Сол бетімен Жанқожа батыр өзінің серіктерімен қалаға барып, Бабажан сарттан да халықтың кегін алыпты.

Ол уақытта Сыр бойында жатқан халыққа бір жағынан орыстардан қауіп төнсе, екінші жағынан Қоқан хандығынан да шабуылдар көп болған. Жанқожа батыр екі мың әскермен Кенесары ханның әскеріне қосылыпты. Енді бәрі бірігіп Созақ қаласын алуға аттанады.

Төрт күн бойы қазақтар Созақтың қамалын бұзып өте алмайды. Ішіндегі өзбектер мылтықтан оқ жаудырып, жақындатпай қойыпты. Біздің қаншама ұландарымыз оққа ұшады.

Бесінші күні Кенесары хан Жанқожаны шақыртқан екен.

– Жанқожа батыр, саған кезек келді. Қолың жеңіл батырсың ғой. Қорғанның қақпасына жетіп, бұзып кіріңдер, – депті хан Жанқожадан үміттеніп.

Жанқожа тәуекел етіп, жігіттерімен айналып, қорғанды бір шолып шығады. Созақтың халқы көп екен. Қорғанның үстіне мергендер тұрып алып оқ жаудырады. Ал біраз әскер үстіден от тастайды екен. Қаланың айналасына ор қазылған, одан аттардың орғып-қарғып өтуі қиын.

Жанқожа мен сенімді серіктері қорғанның үстіндегі мергендерді садақпен атып құлатады. Қалқандарымен қорғанып, үстіден түскен отты да дарытпай қақпаға келеді. Жанқожа батыр дарбазаны сындырып ашып, қалаға әскерді бастап кірген екен.

Қоқан хандығын жеңген соң Жанқожа батыр Ұлы далаға көшіп келіп, бекіністер орната бастаған орыс отаршылдарына қарсы шығады.



XVIII ғасырда өмір сүрген Өтеген батыр – қазақтың маңдайалды батырларының бірі. Халыққа жайлы мекен, жақсы қоныс іздеп 17 жыл жер шолған екен. Себебі қалмақтарды қазақтар жеңіп, Қытай асырған соң орыстардан қауіп төне бастады.

Өтеген жанындағы жолдастарымен бір ну орманға келгенде жалғыз тұрған үйді көріпті. Бұл қандай үй орманның ішіндегі?

Үйдің ішінен бір адам шығады.

– Кімсіңдер? – дейді сұраулы жүзбен, – Қайдан келесіңдер?

– Есімім – Өтеген, жанымдағылар сарбаз – серіктерім. Жетісудан келеміз. Жетісуды түбі орыс алатын болған соң халқыма қоныстанар жайлы жер іздеп жүрміз. Сондай жер білсеңіз бізге жөн сілтеп жіберіңіз.

– Дегеніңе Құдай жеткізсін. Елді ойлаған ер екенсің. Талабың орындалсын. Жайлы қоныс тауып алуларыңа тілектеспін. Жиделі Байсын жерін естуші едім, мүмкін



сол жерді тауып алып, шолып көрерсің. Бір ақылымды ескер, қарағым. Егер ашуың келсе оң қолыңды сол қолың сабырға шақырсын.

Өлгі адам осындай ақыл айтады. Өтеген батыр серіктерімен ары қарай жолын жалғастырған екен. Небір жерлерді аралап көреді. Шөлден де, көлден де өтеді. Бауды да, тауды да көреді. Жол жүрудің де машақаты болады. Көп кедергілер мен сындарды батырлар дер кезінде жеңіп отырыпты.

Олар ақыры Жиделі Байсын деген жерге келіпті. Ағашы көп, жемістері мол өсетін жер екен. Бұрын көрмеген түрлі құстармен хайуанаттар бар. Шіліктері топ-топ болып өседі. Қояндары лақтай орғиды. Құланы жылқыдай, бұланы алып екен дейді. Киіктері пілдей. Шөбі жұпар, ауасы саф жер екен.

Үлкен аумақты алып жатқан Жиделі Байсын Өтеген батыр мен серіктерінің көңілінен шығыпты. «Бұл жерге халықты қондырам. Осы жерге әкелем елді» деп ниеттенеді.

Жиделі Байсынның батыс жағында Мана деген дария бар екен. Сол дариядан көп арна шығып ағады.

– Халқымды осы Жиделі Байсынға алып келсем арманым жоқ еді! – депті Өтеген.

Өтеген бір жылдай осы жерде қалып, аумағын шолып, зерттеп, жемісін теріп, аңын атып алып жепті. Барлығын зерттеп көрген батыр енді қайтадан өз жеріне аттанады. Халықты Жиделі Байсынға алып келу болады мұраты.

Ұзақ жол жүріп еліне келеді. Үйіне кіріп әйелінен халжайды сұрайды. Әйелі бұл кеткенде аяғы ауыр болып қалған болатын. Ұл туыпты. Атын Тарпаң деп қойған екен. Сол Тарпаң ұлы он жетіге толыпты. Азамат болып ержеткен ұлын әрең таниды.

Ел-жұртына Өтеген батыр көрген-білгенін айтып берген екен.



- Ол жерге баруға болады онда.
- Барайық Жиделі Байсынға. Қалай жетеміз?
- Жарайсың, Өтеген. Жайлы қоныс тауыпсың, – дейді жиналған халық.

Сонда Өтеген:

– Жиделі Байсынға тура бір жылда жетеміз. Малдарыңды семіртіндер. Ортада қырық күндік шөл бар. Одан қысты күні өтеміз. Қалың қара шеңгелді жерді де қырық күнде қиып өтеміз. Мен жолбасшы боламын. Мені тыңдап, ақылымды алсаңдар аман-есен Жиделі Байсынға да жетеміз, бұйырса,

– Қандай малға жайлы ол жер? – деп сұрапты сонда біреу. Өтеген:

– Малдың бәріне жайлы. Тек жылқыға жайсыздау. Жылқы кең жерде жайылып үйренген ғой, – дейді.

Ерсары, Байсары деген кісілер мұны естіген соң:

– Жылқы – адамның қанаты. Қазақ жылқымен етене жақын болып кеткен. Жылқысыз күн көре алмаспыз. Ол жерге бармаймыз, – деп елдің ішіне ылаң салады. Халықтың көңілі бұзылады содан.

Өтеген елден енді күдер үзеді. «Жылқыға да жайлы жер екен деуім керек еді. Кейінгі қара қазан, сары баланың обалына Ерсары мен Байсары қалатын болды-ау» деп іштей ойлап, өкінген екен.

Өтеген батырдың ерліктері тарихи жырларда көп айтылады.



Сырым Батыр

Сырым батыр Нұралы ханды шапқаннан соң патша өкіметі оны қудалап, жазалағысы келіпті. Патша әскерінен бой тасалай тұрғысы келген Сырым батыр ақылдасуға Намаз биге келген екен.

– Менің тілімді алсаң Бұқараға кетпей-ақ қой. Не көрсең де өз еліңде көр, – деген екен сонда Намаз би.

– Қазақтар ол жаққа ауып барғанда қоныс бермей қуалаған, малдарын тартып алған Бұқараның әміріне барайын. Сол жақта шашылып жүрген халқыма пана болуға тырысайын, талауда кеткен малын қайтарып берейін. Жаныма сенімді бір арыстандай жігіт алайын. Серік болсын. Батаңызды беріңіз, Намаз би, – деген сонда Сырым батыр.

– Қадамың құтты болсын, жолың болсын, шырағым! – деп батасын беріпті.

Жанына бір мықты жігітті жолдас етіп алып сөйтіп Сырым Бұқараға да жетеді-ау.

Бірден ханның алдына кірген екен.



– Қазақ деген елден келдік. Есімім – Сырым. Сыр бойынан көшкен халқыма жер бермей, малдарын өзіңе алып қойыпсың. «Жығылғанға – жұдырық» дегендей, оларға тізе батырыпсың. Енді сол халықтың ары үшін малдарын қайтып бер деу үшін алдыңа келдім, – депті.

– Ол қай кезде болған? Есіме түспей тұр. Той жасаймын деп ел-жұртты шақырып қойып едім. Сол тойды атқарып алайын. Сен шатырымда жата бер қонақ болып. Той тарқаған соң ақылдасайық, – дейді хан.

Хан Сырымға сұрақ қойыпты.

– Жол анасы не? Су анасы не? Сөз анасы не?

– Жол анасы – тұяқ, су анасы – бұлақ, сөз анасы – құлақ, – деп жауап береді.

Хан Сырымның жауабына риза болып, тағы бірнеше сұрақ қойып байқапты. Сырым сүрінбей, сынның бәрінен дұрыс жауап беріп өткен екен.

Ертеңінде ұлан-асыр той да басталады. Жетпіс жүйрік жарысқан бәйгеде Сырымның серігі – жолдасы жүйрік атымен қатысыпты. Бәйгеден қара үзіп бірінші келген екен ақыры.

Одан кейін күрес басталады. Күресте барлығын атып ұрған өзбек балуанына қарсы Сырымның досы шығады. Еңгезердей өзбек балуанын қазақ жеңеді.

Осы арада Бұқара ханы Сырымға тағы да сұрақ қояды:

– Ат дегеніміз не, мат дегеніміз не?

Кісі дегеніміз не, місі дегеніміз не?

Ас дегеніміз не, мас дегеніміз не? – депті хан.

– Бағана біздің ат бәйгеден бірінші болып келді, ол – ат, жеңілген аттың бәрі – мат. Балуандар күресінде жеңген менің досымды көрдіңіз, ол – кісі, жеңілген балуандар – місі. Біздің алдымызға қойған ет – ас, жеуге жарамайтын шөп-шалам, ол – мас, – депті Сырым.

Хан сұрапты:

– Сен осы сөзден жеңілесің бе?



– Сөз қадырын білетін адамдардың арасында судағы балықтай жүзем. Ал сөз жүйесін, төркінін, мағынасын білмейтін адамдардан күнде жеңілем, – депті Сырым.

– Өтірік пен шынның арасы қандай? – депті хан.

– Өтірік пен шынның арасы төрт елі, – дейді Сырым.

– Ол қалай?

– Құлақпен естігенде сенбеу керек, ол – жалған, өтірік. Өз көзіңмен көргенің – шындық. Ал құлақ пен көздің арасы төрт елі, – деп сонда Сырым төрт саусағын көзі мен құлағының арасына қойған екен.

Хан Сырымның сөз тапқыш шешендігін мойындапты. Қазақтарға малдарын қайтарып беретінін айтып уәдесін береді. Хан Сырымды қайтарында улап жіберген екен. Сырым батыр жолда өз еліне қайтып келе жатып сол удан көз жұмыпты.



Мазмұны

Алғысөз.....	3
Алпамыс батыр.....	5
Аңшыбай.....	8
Бөген батыр.....	11
Ер Едіге.....	17
Ер Көкше мен Ер Қосай.....	22
Ер Тарғын.....	26
Жұбаныш.....	29
Көрұғлы.....	31
Қамбар батыр.....	35
Қарабекбатыр.....	39
Қарадөң.....	43
Қарасай батыр.....	46
Қобыланды батыр.....	50
Құттықия.....	55
Мамай батыр.....	57
Мұсахан.....	60
Парпария.....	63
Сайын батыр.....	66
Төреханбатыр.....	70
Шора батыр.....	74
Бөгенбай батыр.....	77
Қабанбай батыр.....	79
Олжабай батыр.....	81
Райымбекбатыр.....	84
Байсейіт батыр.....	87
Ер Жәнібек.....	89
Ер Қармыс.....	91
Жанқожа батыр.....	93
Өтеген батыр.....	95
Сырым батыр.....	98



Саят Қамшыгер

ҰЛЫ ДАЛА БАТЫРЛАРЫ

Редактор: Бақыткүл Есен
Корректор: Динара Құралбекова
Көркемдеуші: Анаркулов Ислам

Терілім, беттеу, көркемдеу, өңдеу жұмыстары
«Шың» Баспаханасында атқарылып, басылып шықты.
Суреттер интернет желісінен алынды.
Басуға 12.05.2025 ж. қол қойылды.
Формат 145х200мм
Қарп түрі Arial.
Көлемі 6 баспа табақ.

Таралымы 1000 дана Тапсырыс №386
160000 Шымкент қаласы, Ғ. Орманов көшесі, 10/1
Тел.: 8725 2 77 20 10, 8701 590 79 16



Ұлттық рух

Ерлік сабақтары

Батырлық мұра

Бабалар ізімен

Рухани шамшырақ

Мен батыр ұрпағымын

ЛЕБІЗДЕР МЕН ПІКІРЛЕР

*Ұлы дала батырлары – өткеннің отты ерлігімен
бүгінгі ұрпақтың рухын тұтататын ұлттық
рухтың шамшырағы.*

*Батырлар жайлы бұл кітап – сенің де батыл болуға,
еліңе адал болуға шақыратын рух кітабы.*

*Ұлы дала батырлары – жүрегіңдегі ұлттық
рухты оятатын ерлікке толы шежіре.*



6+

